

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ
АДАБИЁТШУНОСЛИК КАФЕДРАСИ

5A111201-Ўзбек тили ва адабиёти
мутахассислиги ИИ курс магистранти Каримова Хурриятнинг
“Ўзбек мумтоз адабиётида ишқ талқини” мавзусидаги

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

Илмий раҳбар:

_____ **Ш.Нуриддинов**

Қарши ДУ маънавий-маърифий ва
ахлоқий ишлар бўйича ректор ўринбосари,
филология фанлари номзоди

ҚАРШИ -2018

МУНДАРИЖА

Кириш.

Ишнинг умумий тавсифи.....3

Биринчи боб. Илоҳий ишқнинг илмий-маърифий таърифи

1.1. Ал-мухабба – тариқат йўлининг устувор унсури.....8

**1.2. Пайғамбар образи - сўфийлик анъанасига кўра илоҳий ишқ
тимсоли 24**

Иккинчи боб. Илоҳий ишқнинг лирик талқинлари

**2.1. Навоий лирикасида илоҳий ишқ талқини
.....39**

**2.2. Ҳувайдо лирикасида илоҳий ишқ талқини ва ошиқ
образи.....54**

Учинчи боб. Достонларда ишқ талқинлари

3.1. “Фарҳод ва Ширин” достонида ишқ талқини.....71

3.2. “Лайли ва Мажнун” достонида ишқ талқини.....81

Умумий хулосалар.....

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

.....

KIRISH

Мавзунинг долзарблиги. Тасаввуф узок асрлар давомида халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган. Инсоннинг рухий-ахлоқий покланиш, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориш бу таълимотнинг асосий ғояларидандир. Ўзбек маданияти ва адабиёти билвосита тасаввуф илми таъсирида тараққий этган ва шу илм баробарида жаҳон маданиятига йўл топган.

Тасаввуф исломнинг ботиний талқини ва яшаш тарзи сифатида бутун дунёда ислом ғоясини ёйишда кўпдан бери Европа, Америка, Россия шарқшунослари ва Яқин ва Ўрта Осиё олимларининг диққатини тортиб келади. Тасаввуфнинг ўрганишдаги долзарблик шундан иборатки, айнан ислом тасаввуф формасида ҳозирги кунда ҳам тасаввуф исломлашган давлатлар онг-шуурига сингиб борди ва муҳим ижтимоий-сиёсий роль ўйнамоқда. Жаҳон адабиётшунослигида миллий адабиётларнинг диний руҳониятга жуда кучли эҳтиёж сезиши ва ундан озикланиши хусусида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, мусулмон мамлакатларида тасаввуф таълимотининг адабиётга таъсири, кўплаб тасаввуфий фалсафанинг сўз санъати орқали ифодаланишини илмий ўрганиш энг долзарб масалалардан бири саналади, чунки мусулмон цивилизациясининг тамал тошларидан бири тасаввуф таълимотининг моҳиятида акс этган инсонпарварлик ғоялари ҳамда маънавий маърифий ва адабий мотивлардир.

Атоқли олим Е.Э.Бертельс ҳам XX аср бошларидаёқ ўзининг “Тасаввуф ва суфийлар адабиёти” асарида: “Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас... бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин”, – деб таъкидлаган эди. Бироқ собиқ шўролар даврида

тасаввуф илми материалистик нуқтаи назардан тадқиқ этилди, тасаввуфнинг асосий ғояси – руҳий тарбия билан шуғулланиш инкор қилинди. Ҳатто мустақилликдан кейин ҳам тасаввуфни ўрганишда бирёқламаликка йўл қўйилди. Мақом, турли хил даражатлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, моҳияти бузиб талқин қилинди, ёки умумий ҳолда тадқиқ қилинди, тушунтирилди.

Ислом цивилизациясининг ҳамда бошқа динларга эътиқод қиладиган Ғарб оламининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган муқаддас манбаларнинг инсонпарварлик моҳиятини очиб беришда F.Attor, Навоий каби мутафаккир зотларнинг илғор ғояларини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, миллий истиқлол мафкурасининг асосий тушунчалари ҳисобланмиш комил инсон ғоясининг диний-тарихий негизларини аниқлаш жараёнида ўзбек адабиётида пайғамбарлар сиймоси ҳақида тадқиқот олиб бориш заруратга айланган.

Ўзбек мумтоз адабиётининг тарихий-тамаддуний илдизларини, унинг тараққиётига замин ҳозирлаган тасаввуфий, диний-ғоявий, маънавий-маърифий сарчашмаларни чуқур ўрганиш ҳамда дунёга танитиш бўйича теран тадқиқотлар юзага келди. Чунки “биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз... Ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади”.¹ Шу жиҳатдан ҳам тасаввуф ва миллий адабиётнинг ўзаро таъсири мезонларини, жумладан, инсон маънавий камолотида илоҳий ишқнинг роли ва унинг бадиий талқинини Алишер Навоий асарларини матний-қиёсий таҳлил қилиш орқали амалга ошириш алоҳида аҳамият касб этади.

Жаҳон адабиётшунослигидаги пешқадам илмий-назарий ёндашувлар ҳамда тасаввуфшунослик фанининг сўнгги ютуқлари асосида ўзбек мумтоз

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2017 йил, 20 сентябрь.

адабиётида илоҳий ишқ талқинларини тадқиқ этиш диссертация мавзусининг адабиётшунослик учун аҳамиятини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-рақамли “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 февралдаги “Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 23 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори талаблари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа маъмурий ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Арзирум профессори, филология фанлари доктори Усмон Турор ўзининг “Тасаввуф тарихи” асарида тасаввуф тарихига оид асарларни тасаввуфий – фалсафий асарлар, тасаввуф илмини изоҳлаган асарлар, “Табоқоти суфия” китоблари, яъни машҳур мутасаввуфларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикоятлардан, турли фикр-қарашларидан, иршод тарзларидан, кароматларидан, қимматли сўзларидан, тасаввуфий мартабаларидан хабар берувчи асарлар, маноқиб китоблари, тариқат аҳлининг таълим-тарбиясини, мурид ва шайхнинг одоб–ахлоқи, вазифалари ёритиб берувчи одоб ва аркон китоблари, шеърый тасаввуфий асарлар, тасаввуфий тафсиллар, тазкиралар каби турларга ажратади.

Эрон, Арабистон, Афғонистон, Туркия ва бошқа ғарб давлатларида бу соҳада бир қанча тадқиқот ишлари олиб борилган. XX асрнинг биринчи ўн йиллигида инглиз шарқшуноси Р.Никольсон ва француз исломшуноси Л.Массиньоннинг суфий адабиётни чуқурроқ ўрганишга бағишланган илк тадқиқотлари юзага келди. Масалан, Р.Никольсон XI асргача бўлган

манбалардан тасаввуф тушунчасининг етмиш сакиз маънодаги талқинини аниқлаган эди.

Кўп асрлар давомида яралган мумтоз адабиётни комплекс ўрганиш, тасаввуфнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, мавзуси, ғояси ва унинг мумтоз адабиёт ривожига таъсирини ўрганиш мақсадида Е.Э.Бертельс тадқиқотларини уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) Тасаввуфнинг назарий масалаларига бағишланган мақола ва рисоалари;
- 2) Тасаввуф терминологияси билан боғлиқ ишлари;
- 3) Маълум бир шоирларнинг асарларининг таржимаси, нашри, уларнинг таҳлили билан боғлиқ ишлар.

Ushbu asarlar orasida Sul-tonmurod Olimning “Ishq, oshiq va ma’shuq” nomli risolasi alohida ahamiyatga ega. Ishq nima o’zi? Ilm ham ishqmi? Navoiyning ma’shuqasi kim edi? Mumtoz so’z san’atimizda yor kim? Vaslga yetish yo’lida fano va foniylik nima? Inson abadiy yashashi mumkinmi? Ushbu risolada insonning ko’nglini kamolga yetkazish tarixi bilan bog’liq ma’lumotlar keltirilgan.

Dissertatsiyaning ilmiy tadqiqot ishlari rejalari bilan bog’liqligi: Dissertatsiya Qarshi davlat universiteti O’zbek filologiyasi fakultetida Adabiётshunoslik kafedrasining: “Адабий ҳодисаларнинг тарихий тадрижи ва назарий тараққиёти масалаларини ўрганиш” устувор йўналиши асосида бажарилаётган tadqiqotlar sirasiga kiradi.

Tadqiqotning obykti va predmeti: O’zbek adabiyotida yaratilgan badiiy asarlar, Alisher Navoiy asarlari, Najmiddin Komilov, Ibrohim Haqqul, Sul-tonmurod Olim, tadqiqot predmeti sifatida belgilandi.

Dissertatsiyaning maqsadi va vazifalari: Тасаввуф адабиётидаги сўфийликка хос кўплаб ҳолат, вазият ва тушунчаларни ифодаловчи истилоҳлар шарҳидан иборат бошқа ишлардан мавжуд истилоҳларнинг маъносининг баъзи ижодкорлар томонидан кенгайтирилиши ва баъзилари томонидан тор қўлланиши, умуман, уларнинг талқинларини ўрганиш

тадқиқотнинг асосий мақсади ҳисобланади. Маънонинг кенгайиш жараёни тушунчанинг ҳам кенгайишини таъминлайди. Баъзан улар тасаввуф чегарасидан чиқиб, бошқа мажозий ўринда ҳам қўлланади. Бундай ҳолатлар “ишқ” ва “муҳаббат” талқинлари орқали текширилади. Бу текширув хулосаси тасаввуфий ва нотасаввуфий асарларни ажратишга имкон яратади.

Лирик ва эпик asarlardagi ишқ талқинини to'plash, o'rganish, tahlil qilish, ularning илоҳий ишқ sifatida yozuvchi ilgari surgan g'oyani yoritib berish, uning asar kompozitsiyasida tutgan o'rnini belgilab berishdan iborat.

- adabiyotda “ilohiy ishq” atamasini izohlash;
- ilohiy ishqning avom ishqidan farqlarini ko'rsatish;
- ilohiy ishq haqidagi nazariy ma'lumotlarni to'plash va tahlil etish;
- ilohiy ishqning inson ma'naviy kamolotida ahamiyat darajasini aniqlash;
- tasavvuf adabiyotidagi ilohiy ishq talqinlarini tahlil qilish;

Tadqiqot metodlari. Dissertatsiyada, asosan, qiyosiy, tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning tuzilishi. Dissertatsiya ishi kirish, uch asosiy bob, olti fasl, umumiy xulosalar va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

BIRINCHI BOB. ILOHIY ISHQNING ILMIY-MA'RIFIY TA'RIFI

1.1. АЛ-МУХАББА – ТАРИҚАТ ЙЎЛИНИНГ УСТУВОР УНСУРИ

Ишқ инсонни маърифатга олиб борадиган қудрат, инсонни моддий асосдан покловчи, холи этувчи муқаддас олов. Ишқ солиқ вужудини куйдириб, руҳини мусаффо этади, солиқда тажрид ва тафрид (покланиш, яккаланиш) юз беради. Шу боис ошиқлар халқдан чекинадилар, чунки уларнинг руҳи дунёвийликни ёқтирмайди, хилватни қўмсайди, ҳамма вақт ўз мавлоси — Аллоҳи билан бирга бўлишни истайди. Ишқ — камолот калити ва иксири аъзам, ишқ мис вужудимизни олтинга айлантирувчи кимё Ишқ одамни ҳайвонликдан халос этади, одамзод наслини бадбахтлик, фалоқатлардан қутқаради, барча иллатларимизнинг давоси ҳам шу:

Шод йош. эй ишқи хуш савдойи мо,

Эй табиби жумла иллатҳои мо.

Эй лаяойи нахвату номуси мо.

Эй ту Афлотуну Жолинуси мо!

(Жалолиддин Румий)

Мазмуни. Эй ажойиб ғавғо на савдоларни бошловчи ишқимиз, шод бўлгин; сен ҳамма дарду иллатлар, нуқсону камчиликларимизнинг табибисан. Манманлигимиз, кибру обрўпарастлик касалининг давоси ҳам сен; Афлотундай муаллимимиз, Жолинусдай халоскор табибимиз ҳам сенсан! Шу тариқа, тасаввуфдаги ясосий талаб рукнлар: Риё'а , Иродат, Узлат, Маърифат (Ирфон), Ишорат ва Мухаббат ишқ тушунчасида бир тугунла бирлашади. Чунки солиқни ихтиёрий ажзу азобга солгувчи ҳам,

унга роҳат-фароғат, руҳий лаззат бергувчи ҳам, молу мулк, аҳли байтдан кечишга ундовчи ҳам, маънавий камолотга олиб борувчи куч ҳам ишқдир. Илоҳий ишқ солиқни фанога ва ундан кейин бақога олиб боради. Аммо бунда икки хил йўл, тўғриси - икки хил майл бор: бири — хаяжонли, сершовқин, руҳий кечинмаларни ғалаёнлағ ичра изҳор этиб бориш майли бўлса, иккинчиси — осойишта, тамкинли; чуқур дарёнинг тубига ўхшаган ҳайбатли, вазмин, ички дарди қудратини яшириш майли. Биринчи майлнинг йирик намояндалари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абу Саид Абул Хайр, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шамс Табризий, Бобораҳим Машраб. Иккинчи майл тарафдорлари каторига Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро (бутунлай бўлмаса ҳам), Саъдий Шерозий, Баҳоуддин Нақшбанд кабиларни киритиш мумкин. Боязид Бистомийдан олдин ҳам муҳаббат ҳақида гапирган сўфийлар бўлган. Айниқса, Робиа Адавиянинг ўтли муножотлари юракларни пора қилар, илоҳий муҳаббат бу авлиё аёлнинг номини афсонага айлантирган эди. Аммо Боязиднинг хизмати шуки, у бу нуқтаи назарни сўфий руҳияти билан боғлади. Унинг уқтиришича, ваҳдат ва фано шундай бир руҳий ҳолатда юз берадики, солиқ худди шароб ичган одамдай маст бўлиб, ўзини унутади. Бу ҳолатни у «сукра» — «мастлик» (девоналик) деб атади. Унингча, маст бўлмаган одам ошиқ эмас, ошиқ илоҳий шароб — “шарабан тахур”дан масту мустағрақ кишидир, у ўз вужуди — ўзини буткул унутади ва шунда аллақандай тушунтириб бўлмас бир қобилият пайдо бўлиб, солиқ Илоҳ маърифатини ҳис қила бошлайди. Шайх Тустарий буни ҳайрат тушунчаси орқали қуйидагича баён этган: “Қурб-мартабалари ошган сари Аллоҳ улуғворлигининг асарлари зиёдрок бўлади ва нодонликка қарама-қарши ўлароқ илм кўпаяверади ва тасаввуфий маърифат орта боради ва ҳайрат устига ҳайрат қўшилаверади ва: “Эй Раббий, ҳайрат оғушидаман”, — деган нидо кўтарилали”.

Шундай қилиб, ошиқлик — ҳақсеварликнинг, маърифатга шайдоликнинг олий кўриниши. Қолган барча ҳолларда сохтакорлик, риё

бўлиши мумкин, аммо ишқда, ошиқликда бу иллат бўлмайли. Фақат ишқ кишини абадиятга — бақо оламига олиб боради:

Ҳаргиз намирад он, ки дилаш зинда шуд ба ишқ,

Сабт аст дар жаридани ола давоми мо.

(Хожа Ҳофиз)

Маъноси: Кўнгли ишқ билан тирилган одам ҳеч қачон ўлмайди, чунки олам жараёнида биз ошиқларнинг давомимиз уланган.

Маърифат ва Ҳақиқат тасаввуфда ана шундай англашилган.

Умуман олганда эса муҳаббат — тасаввуфнинг асосий руқнларидан бири. Жуда кўп ирфоний тушунча-истилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга келиб боғланади. Тасаввуфни лўнда қилиб илоҳий муҳаббат ҳақидаги илм дейиш мумкин. Чунки тасаввуф илоҳий маърифатни эгаллаш, Аллоҳнинг сифат ва исмлари орқали Унинг зотини билиш ва танишни талаб қилар экан, буни ақл ва назарий-тафаккурий билимлар билан эмас, балки яширин бир ички туйғу, ботиний басират, яъни муҳаббат воситасида амалга ошириш мумкин, деб таълим беради. Воқеан, сўфийнинг бутун интилишлари, аҳвол-руҳияси, ҳаётининг маъноси, эътиқод-имони поклик ҳам эзгулик тимсоли бўлмиш олий Ҳақиқатга фидойи муҳаббатдан иборат. Бу айни вақтда билим ва дониш, ҳикмат ва санъат манбаига, ҳали кашф этилмаган, ғайб ҳисобланган сирлар оламига кучли иштиёқ ҳам. Шу ишқ қудратиким солиқ (тариқат йўлига кирган киши) қалбини бир зум бўлса-да тинч қўймай, унда нурлар порлатиб, изтироб ва қийноқлар гирдобига солади; ҳиссий жисмоний ҳаловатлардан кечиб, хилватхоналарда бедор тунларни тоат-ибодат, шуур-тахайюл оғушила ўтказиш; важд-илҳом билан одам ва олам моҳиятини, илоҳий мўъжизаларни идрок этишга йўл очади; муттасил руҳий-маънавий юксалишга ҳидоят қилади.

Шундай қилиб, чинакам солиқ — бу ошиқ солиқдир, ишқ (тасаввуф адабиётида “муҳаббат” ва “ишқ” сўзлари баравар ишлатилади, бу арабча сўзлар англатган маънолар деярли бир хил, яъни кўнгилнинг маҳбуб томон кучли иштиёқ билан интилиши) — илоҳий маърифатни кашф этувчи қудрат,

солик вужудини ёндириб, махбуб висолига яқинлаштирадиган покловчи муқаддас олов қалбада ишқ қанчалик кучли бўлса, солик маърифат зиналаридан шунча бардам кўтарила боради, нафсий сифатларни тарк этиб, камолот чўққиларини забт этаверади. Тасаввуф назариётчиларидан бири Абул Қосим Қушайрий ёзади “Муҳаббат муҳиб (севгувчи)нинг сифатларида махв бўлиши ва махбуб (севикли) зотида исботлашишидир” (Қушайрий. “Кашф ул-махжуб”, 339-бет). Қушайрийнинг мазкур таърифини англатиш учун айтмоқчимизки, “зот” деганда тасаввуф аҳли Мутлақ руҳнинг ўзини, илоҳиёт оламининг жавҳари, яъни абадий ва азалий Ваҳдатнинг моҳиятини тушунган. “Сифот” (сифатлар) эса илоҳий Зотнинг аёнлашуви, Унинг кудрат ва хусусиятларидир. Барча руҳий ва моддий оламлар, жумладан, инсон ҳам шу сифатлардан иборат. Бундан ташқари, инсонда Илоҳийлик билан моддийлик биргаликла яшайди. Шундай бўлгач, инсон руҳи ўз Асли Мутлақ руҳга қараб тинимсиз равишда ҳаракатда бўлади, моддий вужуд билан кураш олиб боради. Инсоннинг Илоҳга бўлган соғинчи, муҳаббатининг боиси шу. Шу сабабга кўра, муҳаббат ўзликдан воз кечиб, дунёвий орзу-ниятларни йўқотиш — махв этишни талаб қилади. Бошқача айтганда, дунё муҳаббатидан кўнгил узмасдан Илоҳ муҳаббатини қозониш мумкин эмас. Дунё муҳаббати ва Илоҳ муҳаббати — бир-бирига зид икки кутб: дунёни деган киши Илоҳ муҳаббатидан, Илоҳни деган киши эса дунё муҳаббатидан юз ўгириши керак. Ана шундай дунё муҳаббатидан юз ўгириб, илоҳий маърифатни эгаллаган одам, дунёвий-нафсоний сифатларга барҳам бериб, илоҳий сифатларни ўзлаштиравериб, Зотнинг ўзига қўшилади, яъни Зотда фоний бўлади (муҳаббатнинг хотимаси — фано). Шу билан сўфий ўз инсоний жавҳари, яъни илоҳий Зотнинг бир қисми эканини исботлайди. Ана шу маънода **Қушайрий муҳаббатни инсоннинг илоҳий эканлигини исботлаш воситаси,** деб таърифлаган. Шу билан бирга, банда ўз муҳаббати орқали Мутлақ Зотнинг мавжудлигини ҳам исботлайди — бу Қушайрий фикрининг яна бир қиррасидир. Зеро, инсон руҳининг покланиб,

Мутлақ рухга кўшилиши — тавҳиднинг олий даражада тасдиқланиши — ҳаққул яқин мартабасида қозонилган имондир.

Тасаввуфда банданинг Илоҳга муҳаббати билан бирга, Илоҳнинг Ўз бандаларига муҳаббати ҳам эътиборга олинади. Аслини олганда, олам, унинг ашъёлари, тирик мавжудотлар, инсон — ҳамма-ҳаммаси Мутлақ рухнинг муҳаббати туфайли вужудга келган.

Аҳли ирфон тасаввурига кўра, бошида Мутлақ рух жавҳаридан бошқа нарса йўқ эди. Мутлақ рух ўз ҳусну жамоли, қудратига маҳлиё бўлади, яъни Ўзи Ўзини севиб қолади ва жамолини намоиш этиш учун дунёни яратади. Демак, дунё Мутлақ рухнинг кўзгуси. Инсон Унинг муҳаббатининг меваси. Инсон ўз хилқати, тузилиши билан илоҳий хусусиятларни акс эттирган тимсолдир, унинг қалби бўлса нури Раҳмон маскани. Шунинг учун тасаввуфий муҳаббат икки ёқламадир, бир томондан, ўз Яратувчисига муҳаббати, иккинчи тарафдан, Тангрининг бандасига марҳамати, хайру эҳсони.

“Ҳақнинг бандага муҳаббати, — деб ёзади Хужвирӣ, — хайр иродасидир. Бу хайр раҳмати туфайли банда парвариш топади, гуноҳлардан қутулади, мақом ва кароматга эга бўлади”. Демак, Аллоҳнинг марҳамати Унинг чексиз карамининг севган бандаси устига ёғилиши, бандани яшнатиши ва сероб қилишидир. Бу илоҳий эҳсон Худога ошиқ мажзуб солиқлар қалбига юксак бир даражада нузул этади, уларнинг ишқини алангалатади. Хулласи калом, илоҳий муҳаббат хос хислатларга молик алоҳида шахсларнинг руҳий-психологик ҳолатини англатадиган фазилат, уларнинг шавқу завқи, мушоҳада-мукошифасини тезлаштирувчи куч. Аммо хужжат ул-ислом имом Абу Ҳомид Ғаззолийнинг фикрига кўра, Аллоҳни севиш фақат жунуни бор алоҳида шахслар — ошиқ солиқларнинг фазилати эмас. Аллоҳ ҳамма учун севимлидир, чунки Унда инсон тасаввуридаги барча эзгуликлар, инсонни ўзига тортувчи, муҳаббатига сабаб бўлгувчи жамики сифат ва хислатлар мавжуд. Олим буни қуйидаги омиллар орқали тушунтирган: 1) инсон ўзини, ўз камолоти ва ҳаётига асос бўладиган

нарсаларни севади; 2) ўзига яхшилик қилган, ёрдам берганларни севади; 3) умуман, ҳаммага яхшилик қиладиган саховатли одамларни севади, жумладан, адолатли шоҳлар ҳам сеvimли; 4) шунингдек, барча гўзал нарсалар, нафосат олами, хушбўй, хушсурат нарсалар ҳам сеvimли; 5) маслак ва мазҳаб юзасидан ҳам одамлар бир-бирларини яхши кўрадилар. Аммо бунда конкрет шахснинг жисми, вужудини эмас, балки мазҳаби, руҳий-маънавий қариндошлиги муҳаббатга сабабдир. Шу каби сахийлар сиймосида саховатни, одиллар сиймосида адолатни, қаҳрамонлар сиймосида қаҳрамонликни севамиз. Бу сифатларнинг ҳар бири алоҳида олинганда муҳаббатга сабаб бўлади, аммо улар бир ерга йиғилса-чи? Унда муҳаббат ҳам йиғилиб, кучаяди ва у Худога бўлган қайноқ муҳаббат даражасига кўтарилади! Чунки фақат Аллоҳгина барча яхши, эзгу сифатларни жамлаган Зотдир. Аллоҳни севиш орқали биз абадиятни, абадий Адолат ва Ҳақиқатни севамиз. Инсон ана шу идеал етуклик ва камолни кўмсайди, ўзининг барча ниятлари, орзуларини шу билан боғлайди.

Ғаззолийнинг уқтиришича, инсоннинг ўзини севиши ҳам Аллоҳга бўлган муҳаббатдан нишона, негаки ўзини севиш — ўз камолоти учун курашиш демак. Бизни яратган Парвардигор камолотимизга раҳнамо, ҳаётимизга посбон. Шу боис биз ўз камолотимиз ва ҳаётимизни севиш билан Парвардигорни севган бўламиз. Бу фикрни олим “Ўзини таниган киши ўз Раббини танийди”, деган ҳадис билан тушунтириб айтадики, ўзини севиш — ўзини таниш демак. Шунинг учун муҳаббат ва маърифат ўзаро алоқадор тушунчалар бўлиб, “маърифатсиз муҳаббат, муҳаббатсиз маърифат бўлмайди» (Ғаззолий. Ихёу улум ад-дин, русча нашри). Машҳур сўфий Ҳасан Басрий айтган экан: “Ким ўз Раббини таниса, Уни севади, ким дунёни таниса, ундан воз кечади”. Яъни, Аллоҳни танишимиз кучайган сари Унга нисбатан муҳаббатимиз ошаверади, лекин дунёнинг моҳиятига чуқурроқ кириб борганимиз сари (унинг бебақолигини англаб) унга нафратимиз орта боради. Кўришиб турибдики, Ғаззолий инсоннинг табиатидан келиб чиқиб, фикр юритган. Аллоҳга бўлган муҳаббатнинг

зарурий ва қонуний эканини илмий-мантикий йўсинда исботламоқчи бўлган. Бироқ қизиғи шундаки, у ўзининг фикрларини тасаввуфий муҳаббатга олиб бориб боғлайди ва тасаввуфий муҳаббатнинг (илоҳий ишқнинг) ҳам табиий асослари борлиги, зарурий ҳодиса эканини кўрсатиб беради. Шу заминда улўғ олим инсоннинг инсонга муҳаббати, илоҳий муҳаббат билан заминий, ҳаётий муҳаббат орасидаги муносабат ҳамда орифлар, дарвешларнинг муҳаббати ҳақида муҳим фикрларни баён этади. Ғаззолий талқинига кўра, илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббат орасида зиддият йўқ. Аксинча, илоҳий муҳаббат инсоний муҳаббатнинг ривожланиб, камол топган кўриниши. Ҳамма гап қандай инсонларни севишда. Биз нима учун оқил, ориф ва заковатли одамларни севамиз? Ғаззолий бунга жавоб қайтариб дейдики, маънавий камолотга интиланган, эзгу қалбли ҳар қандай одам сеvimлидир, чунки у Аллоҳни севади ва Аллоҳ ҳам уни севади. Пайғамбарлар, ориф дарвешлар, солиҳ кишилар шунинг учун муҳаббатга сазовордирлар. “Пайғамбарни севиш таҳсинга лойиқ, — деб ёзади Ғаззолий, — чунки у Парвардигорнинг севган кишиси, Парвардигор ҳабиби! Яъни, севганимизнинг севгани ҳам сеvimлидир”. Шунга биноан, вали ва ориф дарвешларни эъзозлаймиз, севамиз, уларни севиш орқали Парвардигорга бўлган муҳаббатимизни изҳор этамиз. Халифаи рошид Али каррамаллоҳу важҳаҳу дарвешлар хусусида шундай деганлар: “Бу одамлар ишқ билан ҳаққ ул-яқин мартабасига эришган, ҳақиқат моҳиятини англаган зотлардирлар. Улар бу дунёда вужудлари билан борлар, аммо руҳлари баландларда учиб юради. Улар Аллоҳнинг ердаги халифалари ва Унинг динининг жарчиларидир”.

“Аллоҳнинг ердаги халифалари” бўлган илоҳсевар дарвешлар ўз пирлари ёки тасаввуфнинг бошқа бир намояндасини ғойибона ҳурмат қилганлар, кўпинча бу ҳурмат чинакам муҳаббатга айланган. Масалан, Шамс Табризий билан Жалолиддин Румий, Алишер Навоий билан Абдурахмон Жомий, Мирзо Бедил билан мажзуб Шоҳ Қобулий орасидаги муносабатлар шундай пок, ғоят нозик ва ибратли эди. Жалолиддин Румий Шамс

Табризийни учратгандан кейин, унга шунчалик махлиё бўлганки, уч ой давомида иккаласи бир уйда хилватнишин бўлиб суҳбатлашганлар. Ривоят қиладиларки, Мавлоно Румийнинг муридлари бундан хафа бўлиб, рашклари келиб, ғавғо кўтардилар ва Шамсиддин қайтиб Табризга кетишга мажбур бўлади. “Аммо Мавлоно учун бу жудолик оғир бўлди, — деб ёзади Ҳожи Зайнобиддин Ширвоний “Шарҳи холи Мавлоно” рисоласида, - Шамсиддиннинг ишқи олови унинг ичини ёндира бошлади ва Шамсиддин фироқида ўтли-аламли шеърлар айта бошлади”. Румий илоҳий ишқни тараннум этган барча ғазалларини устозига бағишлаб, унинг номини тахаллус сифатида қабул қилади. Лекин сўфий шоирнинг кўнгли бу билан ҳам таскин топмайди, у тоқати тоқ бўлиб, охири Табризга қараб отланади, кўп қийинчиликлардан сўнг Шамсиддинни топиб, Румга қайтариб олиб келади. Улар узоқ муддатлар ағёрдан холи ҳолда суҳбатлар ўтказадилар, икки кўнгил бир-биридан баҳра олиб яйрайди. Муридлар ҳасади яна жўш уриб, Шамсиддинга таҳдид қиладилар. Натижада у яна Куняни тарк этади, икки йил Шомда қолиб кетади. Зайнобиддин Ширвоний ёзади: “Мавлоно бу муддат ичида Шамсиддин фироқида орому қарорини йўқотди, бутунлай девонага ўхшаб қолди”. Оқибатда у ўғли Султон Валадга минг динор пул бериб, Шом сафарига жўнатади. Султон Валад Шамсиддинни топиб, олтинларни унинг оёқлари остига тўқади (Шамсиддин шу пайт бир фарангий муриди билан шоҳмот ўйнаб ўтирган бўлади) ва отаси тайинлаган қуйидаги байтларни ўқийди:

Биравел, эй ҳарифон, бикашед ери моро,

Ба ман оваред ҳоло санами гурезпоро.

Агар ў ба ваъла гўяд, ки дами дигар биёед,

Махўрел макри ўро, бифиребад ў шуморо.

(Боринг, эй дўстлар, келтиринг ёримни мани, қочоқ санамимни олдимга келтиринг. Агар у бошқа пайт келинг, деб, ваъда берса, унинг макрига учманг — алдайди у сизни).

Султон Валад шу зайлда Шамсиддин Табризийни кўндириб, унинг оти жиловида бир ой пиёда йўл босиб. Румга олиб келади. Аммо Жалололидиннинг васлдан шодлиги узокқа чўзилмайди, рақиблар Шамсиддинни қатл этиб қутуладилар. Бу алам Жалололидин Румий қалби билан ўла-ўлгунча кетмайди Шамсиддинга бўлган муҳаббат шарофати билан Румий жаҳоннинг буюк шоирларидан бирига айланади ва илоҳий маънолар тўла нодир асарлар яратади. Жалололидин Румий Шамсиддин руҳида маънавият етуклигини, камолотни кўрган эди Шамсиддин сўзлари унинг илҳомига илҳом қўшар, кўнгил дардларига ҳамдардлик қилар, илоҳиёт сиру асрорини кашф этишга кўмаклашарди. Шамсиддинга муҳаббат Румий учун Илоҳга муҳаббатнинг инсон қиёфасидаги ифодаси эди. У Шамсиддин қалбида илоҳий файз майининг лиммо-лим қадаҳини топиб, ундан тўйиб-тўйиб симирарди.

Худди шундай ҳолатни Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий муносабатларида ҳам кўрамиз: агар биз ҳазрат Навоийнинг Абдурахмон Жомийга бағишланган “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарини мутолаа қилсак, улар бир-бирларининг суҳбатига ҳамиша интиқ бўлганлари, икки-уч кун кўришмасалар, соғиниб қолишлари, бир-бирларини нафақат фарзанду-ота муҳаббати, балки ихлосманд пир-мурид муҳаббати, ёру биродарлик муҳаббати билан йўқлаб, кўмсаб турганларини кўриш мумкин. Жомий “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг хотимасида Навоийни тенги топилмас садоқатли дўст, ёри азиз деб таърифлайди. Уларнинг бир-бирларига юборган мактублари ҳам муҳаббат сўзлари билан тўлиқ. Бунда ҳам ўша ҳодиса, яъни маънавият камоли, орзудаги илоҳий сифатларни реал инсонда кўриб, уни севиш ҳодисаси мавжуд. Аммо Фаридиддин Атторнинг Мансур Ҳалложга муҳаббати реал инсонга эмас, балки унинг руҳига, эътиқодига муҳаббатдир. Румийнинг айтиши бўйича, Мансур руҳи юз эллик йилдан кейин Атторга **нузул** қилган ва уни тарбиялаган. Аттор — Мансур ҳақиқатининг шайдоси. Унинг назарида Мансур Ҳаллож илоҳиётнинг инсон суратидаги тимсолидир. Шу сабаб Шайх Фаридиддин Аттор достонларида куйлаган илоҳий ишк

кайноқ бир тарзда Мансурга бўлган муҳаббат билан кўшилиб намоён бўлади. Шоир гўё Мансурни таърифлаш билан Илоҳни, Илоҳни алқаш орқали эса Мансурни севиб тасвирлайверади.

Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай илоҳий муҳаббат замирида пок инсоний муҳаббат ётганлигидан далолат беради. Биринчидан, илоҳий муҳаббат ҳам инсон муҳаббати, унинг идеал Файёга, Ҳаққа мажнунларча иштиёқи эканини унутмайлик. Бу — олий ҳақиқатларни излаш ва шунга шайдолик шавқи. Иккинчидан, илоҳий ишқ куйланган асарларда ҳам нажиб инсоний кечинмалар, бокира, нозик туйғулар тараннуми бор. Ва, учинчидан, кўриб ўтганимиз каби, ишқ кўп ҳолларда етук, ориф инсонларга муҳаббат туфайли туғилиб, шу заминда камол топиб, ривожланган. Хўш, шундай бўлгач, илоҳий дийдорга толиб кишилар оддий одамларни ҳам сева олганми, уларнинг оилага, фарзанд ва қариндош-уруғларга муносабати қанақа бўлган?

Ушбу саволларга жавоб беришдан олдин Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асаридан Шайх Рўзбеҳон Бақдий ҳақидаги бир ҳикоятни келтирмоқчимиз. Шайх Рўзбеҳон Маккада истиқомат қиларди, ногоҳ “бир муғанния (хонанда аёл) муҳаббатига мубтало бўлди”. Аммо унинг бу ҳолидан кишилар огоҳ эмас эди, яширин равишда оҳ-нола чекарди. Лекин ишқини узоқ яшира олмасдан, Макка машойихи ҳузурига бориб, хирқасини ечиб улар қошига ташлайди ва “мен ўз ҳолим тўғрисида ёлғончи бўлишни хоҳламайман”,- деб муғанния қошига боради. Муғанния ҳам шайхнинг “ишқу ҳоли, муҳаббатини” сезиб, унинг авлиё ақобирлардан эканлигини билиб, олдига келиб тавба қилади, муғаннийликни тарк этиб, шайх хизматида бўлади. Навоий ёзади: “Ва шайхнинг ул туғёни муҳаббати таскин топди ва машойих мажлисига бориб, хирқасини олиб яна эғнига солди ва ғариб ҳолоти шайхнинг кўпдир” (Алишер Навоий. МАТ, 17-жилд, 100-бет).

Мазкур ҳикоят шунинг учун муҳимки, унда мажозий ишқ билан илоҳий ишқнинг бир-бирига боғлиқлиги, бири иккинчисини инкор

этмаслиги кўрсатилган. Навоий ҳикоятни нақл қилар экан, шуни таъкидлайдики, шайх Рўзбеҳоннинг “важду сайхалари” (бўзлашлари) “Тенгри ишқида эрди”, муғанниани кўргандан кейин эса бу ишқ кучайди, муайян бир ҳақиқатга айланди, яъни конкретлилик касб этди. Муғанния васлига муяссар бўлгандан кейин эса, кўнгли таскин топиб, яна Илоҳ ишқи билан шуғуллана бошлади. Демак, мажозий ишқ илоҳий ишқни кучайтирувчи, тезлаштирувчи восита. Рўзбеҳон Бақлийнинг муғаннига муҳаббати билан “Лисон ут-тайр”даги Шайх Санъоннинг тарсо қизига муҳаббати мазмунан ўхшаш. Шайх Санъон илоҳиёт ҳикматидан ғоят хабардор ориф инсон, аммо у тарсо қизини кўргач, шайдою мубтало бўлиб қолади, не-не маломатларга кўниб, энг паст юмушларни бажариб, ёри васлини қозонади ва охири тарсо қизи шайхнинг муҳаббати соф ва самимий эканини билиб, унинг олдида тавба қилади, исломга кириб, шайх муридига айланади.

Бу саргузашт орқали Шайх Санъоннинг илоҳиётга бўлган муҳаббати синовлардан ўтади, шайх бу йўлда ўзлиги, билим ва мансабдан ҳосил бўлган ғурурни ташлаб, чин ошиққа айланади, комиллик даражаси ортади. Демак, Аттор ва Навоий наздида чинакам камолот ишқ орқали амалга ошади. Шу тариқа, ориф дарвешлар ҳам оддий кишиларни, жумладан, гўзал аёлларни севганлар, аммо бу севги ҳирсий-жинсий интилишлар билан хотима топадиган севги бўлмай, балки Навоий айтгандай, “пок кўзни пок кўнгил билан пок юзга солиш” ва шундан баҳра олиш эди. Бу пок юз ошиқ учун илоҳиёт файзи акс этган мазҳар ўрнида бўлган. Муғанния ҳам, тарсо қизи ҳам, шу каби Лайли ва Ширин ҳам илоҳий ҳусну жамол зухур этган мазҳардирлар. Умуман, шайхларнинг бир қисми дунёвий гўзалликдан баҳраманд бўлишга иштиёқманд бўлганлар. Бундай шайхларни “шоҳидбоз” деб атаганлар. Яъни, гўзал инсонларда Илоҳий Ҳусни мушоҳада этиш, ундан лаззатланиш. Шайх Рўзбеҳон ҳақида Навоий яна бир ҳикоятни келтиради: Шайх бир кун Шероз кўчаларидан ўтиб борарди. Бир аёл қизига қараб: “Эй фарзанд, ҳуснингни элга кўп кўргузмаки, хору

беътибор бўлур”,-деб насихат қиларди. Рўзбеҳон бу гапни эшитиб, аёлга қараб дейди: “Эй, заифа, ҳусн хилватда яширин туришга рози эмас, у ишқ билан дўст бўлиши керак”. “Ҳусн ва ишқ азалдан аҳду паймон боғлабдирларки, бир-биридан айру бўлмағайлар”, Шайх Рўзбеҳон айтмоқчики, илоҳий жамол барчага баробар, нега энди инсон ўз ҳуснини яшириши керак? Ҳусн ишқ учундир, шу боис гўзал юзларни севиш раво. Бадриддин Ҳилолий байти:

Ишқ менгзад ба ҳусну ҳусн менозад ба ишқ,

Оре, оре, ин ду маъни ошиқи якдигаранд.

(Ишқ ҳуснга талабгор, ҳусн ишққа интиқ, ҳа-ҳа бу икки маъно бир-бирининг ошиғидирлар).

Шайх Фаридиддин Иброҳим Ироқий Ҳамадонга келган қаландарлар ичида бир соҳибжамол йигитни кўриб, уни севиб қолади ва қаландарларга кўшилиб олади. Қаландарлар сафарга чиққанда эса “фироқ суҳбатидин (азобидин) бетоқат бўлуб, аларга эргаша бориб, аларга етти ва ишқ иқтисоси билаки, маъшукқа ҳамранглик (ўхшашлик) тақозоси қилур, қаландарлик либосини ихтиёр қилиб, алар била Ҳиндистонга кетди” (Алишер Навоий. МАТ, 17-жилд, 173-бет). Иброҳим Ироқий истеъдодли шайхлардан бўлган, у “Ламаот” номли китобнинг муаллифидир. Унинг шоҳидбозлиги ҳам худди Рўзбеҳон Бақлий каби «мазҳар»га муҳаббат тарзида кечган, яъни покбозлик бўлган. Юқорида айтганимиздай, илоҳий ишқ ана шу покбозлик заминида кўкариб вояга етади. Бунда «Афлотуний муҳаббат» деб ном олган муҳаббатнинг таъсири ҳам йўқ эмас. Мазкур тушунча қадимги юнон олими Платон номи билаи боғлиқ. Платон назариясига кўра, олам севги асосида вужудга келиб, шу қонуният билан ҳаракатдадир. Бутун олам ашъёлари ўзаро «симпатия» (майл, муҳаббат) билан боғланган. Гўзал вужуддан ҳайратланиш ва завқланиш куйидан юқорига қараб борадиган руҳий тараққиётга заминдир. Бу кишини идеал Муҳаббат оламига олиб боради. Олий муҳаббат объекти — Мутлақжамол баракотидир. Бу қараш Ибн Сино, Ибн Рушд, Ал-

Киндийлар томонидан ривожлантирилган. Дантенинг «Илоҳий комедия»сида куйланган. Афлотун — Ибн Сино таълимотининг сўфиёна муҳаббатга яқинлиги шундаки, ҳар икки оқим тарафдорлари ҳам муҳаббатнинг қуйидан юқорига қараб ривожланиб боришини тан оладилар ва Олий даргоҳ ҳузури ҳаёти покликда кечган бузургвор шахсларга насиб бўлишини таъкидлайлилар. Аммо тасаввуф ҳирсий (эротик) ишқни батамом рад этади. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, шайхларнинг кўпи уйланган, бола-чақали бўлишларига қарамай, бирон ерда оилавий муҳаббат ҳақида фикр-мулоҳазани учратмаймиз. Кўп шайхларнинг хотинлари солиҳа ва содиқа аёллар бўлган, бир нечтаси ўзлари ориф шайх сифатида ном қозонганлар. Лекин шунда ҳам эр-хотинлик муҳаббати зикр этилмайди. Эр-хотинлик, оила ҳаётнинг зарурий нарсаси деб қаралган, бироқ юксак илоҳий муҳаббат хусусида сўз борганда, хотин, фарзанд, қариндош-уруғ, дўсту ошнолар меҳри арзимас бўлиб туюлган. Нега шундай? Чунки, эр-хотинлик, фарзандли бўлиш ва ҳоказолар —барчаси дунёга тегишли, дунё билан машғулликдир. Илоҳий муҳаббат эса, дунёвий ишлардан, дунёвий муҳаббатдан юқорирок, у дунёдан ўзини озод деб билган пок руҳоний туйғудир. Буни юқорида кўриб ўтдик. Оила муҳаббати, ота-она, фарзанд муҳаббати ҳам дунё муҳаббатининг бир кўриниши, бу инсонни хушахлоқ қилади, илоҳийлаштиради, албатта. Аммо илоҳий муҳаббат валий инсонларга насиб этилган олий неъматдир.

Ривоят қиладиларки, Иброҳим Адҳам Балх шаҳрида тожу тахтини ташлаб, дарвеш кийимини кийиб сафарга чиққандан кейин, кўп йиллар ўтади. Бир куни ўғли билан хотини уни излаб-излаб Маккадан топадилар. Иброҳим Адҳам ўғлини кўргандан кейин меҳри жўшиб уни бағрига босади, аммо шу заҳоти хато қилганини англаб: «Эй Парвардигор, шу топда ё менинг жонимни ол, ё бу боланинг, чунки Сенга бўлган меҳрим бўлинди», — деб дуо қилган ва дуоси ижобат бўлиб, ўғли унинг қучоғида жон берган экан. Бу балки муболаға тарзида тўқилган ривоятдир, чунки

дарвешлар ҳақида бундай ривоятлар кўп учрайди. Лекин ривоят тагида ҳақиқат ҳам йўқ эмас: чин ошиқ сўфийлар илоҳий ишқ йўлида барча нарсдан юз ўгирганлар. Ш унинг учун ҳам ишқ ҳамма вақт вафо ва фидойи садоқат тушунчалари билан ҳамиша бирга тасвирлаб келинади. Дейдиларким, Шайх Абу Бакр Шиблий муридпари билан бир майдондан ўтаётган экан, дорга осилган кишини кўриб қолади ва югуриб бориб унинг оёқларини ўпади. Муридлари: “Эй тақсир, нима қияпсиз, ахир бу бир ўғри-ку”, — деганларида, шайх: “Бу ўғри бўлса ҳам, аммо ўз йўлига ўлимдан кўркмай содиқ қолган. Қани, мен ҳам Тангрим йўлида шундай садоқат кўрсата олсам”,- деб йиғлайди. Яна бир ҳикоят: Хожа Баҳоуддин Нақшбанд йўлда кетаётиб, итнинг изини кўриб қолади ва чўкка тушиб, ит оёқлари изини ўпиб йиғлайди, мана садоқат, вафо рамзи! Сўфий ана шу итдан сабоқ олиши керак, дейди. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд — Ҳаққа етган мўътабар зотларнинг бири.

Алишер Навоий «Лисон ут-тайр»да ушбу ҳикоятни келтириб, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд тилидан қуйидаги сатрларни баён этади:

Деди: «Мен ортуқ эканму ё бу ит*.

Ёна ўзни деди «ки: эй инсофсиз,

Ул вафо аҳли аёғидин нишон.

Сен вафосизлик сари доман кашон».

Хатм қилди чу бу маънига сўзин,

Ер ўпуб, ул из уза қилди кўзин.

Нияти фақру фано бўлган киши шундай садоқатли бўлиши, парвона мисол ёр ишқи оташида ёниб кулга айланмоғи даркор.

Суфён Саврий Робиа Адавиядан сўради: “Бандани Тангри таолога яқинлаштирадиган энг яхши восита нима?” Робиа деди: “Садоқат. Банда дунё ва охиратда Ундан ўзга нарсаларни севмаслигини билиши керак”.

Илоҳий муҳаббат ана шундай беғараз ва таъмасиз бўлмоғи лозим. У кишини кўр ва кар қилади, халқдан бегоналаштиради (Халқдан бегона Холиққа ошно). Маҳбубдан бошқа нарсалар унинг хаёлидан буткул кўтарилади,

қалби фақат Илоҳ фикру зикри билан банд бўлади. Абдураззоқ Кошоний илоҳий муҳаббат нишонларини қуйидагича тасниф этган:

1. Ошиқ кўнглида дунё ва охираат меҳри бўлмайди, фақат Маҳбуб муҳаббати масканига айланади.

2. Ошиқ, ҳар қандай гўзал ҳуснга дуч келганда ҳам, унга эътибор қилмайди. Маҳбуб ҳуснидан назари четланмайди.

3. Маҳбуб васлига олиб борадиган воситаларни ҳам севадиган бўлади, ўзини мутеъ ҳисоблайди, иродасини Ёр иродасига сарфлайди.

4. Дилдор васлига монё бўладиган нарсалардан мутлақ ўзини олиб қочади.

5. Ҳар дами, ҳар нафаси Маҳбуб ёди билан ўтади.

6. Барча ишда, амалу фаолиятда Маҳбуб амрига итоат этади, тоату ниёз билан яшайди.

7. Истаган нарсаси Маҳбуб талаби ризоси учун бўлади.

8. Маҳбубнинг озгина лутфини кўп ўрнида кўрадиган, ўзининг кўп хизматини оз деб билладиган бўлади.

9. Маҳбуб жамоли мушоҳадаси ила ҳайрат ва ҳаяжонга тушади.

10. **Шу даражага етадики, Маҳбуб мушоҳадаси ва висоли шавқи камаймасдан, балки борган сари орта боради, ҳар лаҳзада янги шавқу завқ пайдо бўлиб, ақлини зойил этади. Зеро, ошиқнинг қалби ўз Маъшуқига тегишлидир ва Маъшуқдан бошқа нарсалардан ҳазарлидир. Ошиқнинг Маҳбубга сингиб, фано бўлиши шудир. (Кошоний. Мисбоҳ ул-ҳидоя, 406-бет).**

Ошиқлик одоби ҳам шу талаблар асосида шаклланган. Солик ўз пири олдида камтар, хоксор бўлгани каби, ошиқ ҳам хоксор ва камтарин бўлиши, манманлик, нозу нузни ташлаши керак. Ошиқ —ниёзманд, яъни талабгор, маъшуқ — ноз эгаси, яъни истиғноли, жафокор, золим. Бу фикр тасаввуфий адабиётларда, хусусан, шеърятда кўп тилга олинади. Ниёзмандлик бўлмаса, мақсадга етиш мумкин эмас. Савол туғилиши

мумкинки, Махбубга — Худога нисбатан, жафокор, золим сифатларини ишлатиш мумкинми?

Жафо ва зулм деганда ошиқни Махбубдан ажратиб турадиган парда — дунё зулми назарда тугилади. Иккинчидан, Махбуб ўз ошиғининг ишқини синайди, бу ҳам жафо ва уқубатдир. Аммо Илоҳ ошиғи учун бу уқубатлар ҳеч нарса эмас. Ҳақиқий азоб — Махбуб дийдоридан жудолик, яъни ҳижрон азобидир. Шунинг учун **ишқ ҳам дард, ҳам даво; ҳам азият ва ҳам ҳаловат** деб таърифланади.

Садоқатли ошиқ Ёр қошида ўзини хоксор, ожиз ҳисобласа-да, бироқ у жасоратли инсондир. У жонини Жонон учун қурбон қилишга тайёр, бундан ортиқ жасорат борми? Ошиқнинг раҳбари Худонинг ўзи, Худодан эътиборни тортувчи нарсаларнинг ҳаммаси куфрга сабабдир. Яъни илоҳий ишқ кишиси нуқгаи назаридан қарайдиган бўлсак, кофирлик — бу дунёга берилишдир. Чунки дунё меҳри Илоҳ меҳридан узоқлаштиради. Шу тариқа, диний тушунчалар ҳам тасаввуфда бошқача маъно касб этади.

1.2. ПАЙҒАМБАР ОБРАЗИ - СЎҒИЙЛИК АНЪАНАСИГА КЎРА ИЛОҲИЙ ИШҚ ТИМСОЛИ

Қози, Имом Абул Маъали Азизий Абдулмалик Мансур ал Ғилоний Ғавсул Аъзам таҳаллусини олган Шайзала (494/1100 йил вафот этган) сўфий-зоҳид, фикҳ-шафиит Абу Исҳоқ аш-Шерозий (476/1083 йил в.э.)нинг издоши, воиз, мутакаллим, араб шеърятти ва ҳикоятларининг билимдони ва тўпловчиси, кўплаб ваъзхонлик, “ал фикҳу”, “усул ад дин” ҳақидаги рисолалари-таснифот, мусаннофотлар муаллифи. Ғилонда таваллуд топган. Шайзала Боғдодга келиб, Боб ал-азжда кварталида “валийу-л-кади” бўлиб ишлади. Кейинчалик Ғавсул Аъзам Боғдодда яшади, Баб ал-азжж маҳкамасида (валийул-када) бошқаради, сўнгра Бағдоддаги Ҳаким (азий-л-кутат) Абу Бакр ал-Шамиъорнини эгаллади.

Қози, Имом Абул Маъали Азизий Абдулмалик Мансур ал Ғилоний Ғавсул Аъзам Шайзала “Лаавами анвор ал қулуб фи жаъм асрор ал муҳиб вал махбуб” (муҳиб ва Махбуб сирлари жамъ бўлган қалб нурларининг шуълаланиши) рисоласида тасаффуфий тариқатнинг муҳим босқичи - илоҳий муҳаббат – “ал муҳабба”ни ҳар томонлама ёритиб беришга ҳаракат қилган. Ғавсул Аъзам рисоласи 10 бобдан: “ҳол” ва даража, ёки илоҳий ишқ манзили (“маназил”), “ал муҳабба” термини этимологияси, Илоҳий ишқнинг

“маънолар”и (“маъни”), “исмлари” (“асами”) ва сифатлари, унинг “ҳақиқат”и (ал-ҳақиқа) ва ҳ.к. дан иборат. Энг аввало, бу мавзунини ёритишдан олдин Иброҳим ҳалилоллоҳ ва Муҳаммад с.а.в.с.мақомларининг сўфий адабиётидаги “Оллоҳнинг дўсти” (Ҳалил Оллоҳ) ва “Оллоҳнинг севаклиги” (Ҳабиб Оллоҳ) муносабатларига ойдинлик киритиш лозим.

Мусулмон тасаввуфи назариятчилари бу номларни ўз навбатида хулла (“дўстлик”) ва маҳабба (“севги”) дан яратадилар. Ҳар иккала атама ҳам сўфийлар лексикасига “ал-хулла” ва “ал-маҳабба” шаклида илоҳий мақомлар номи сифатида кириб келган. Сўфий рисоалар муаллифлари ҳар икки мақомни қиёслаганда ал-маҳабба даражаси жуда юқори туришига кўплаб далиллар келтирганлар.

Сўфийлар анъанасига кўра таъмасиз муҳаббат куйчиси Робиа Адавия (714-801) ал-муҳабба мақоми ал-хулладан юқори туради деб ҳисоблаган. Чунки инсон суюкли “ал-Маҳбуб”га жаҳаннам кўркувидан ҳам эмас, жаннатга киришнинг кучли истаги учун ҳам эмас, ҳеч қандай мукофотга таъма қилмай бош эгади. У фақат Маҳбубга сажда қилади, унга ҳеч қандай шерик қилмайди. Фақат Ҳақ ўз иродасига кўра кимни жаннатга, кимни жаҳаннамга юборишни ирода қилади.

Шайзала тилшунос олимлар ва ал-мудаккикун (танқидчилар) фикрларига таянган ҳолда Аллоҳ Иброҳимни ўзининг "дўсти" (ал-Ҳалил), Муҳаммадни эса "суюклиги" (ал-ҳабиб) қилиб сайлади, ал-Ҳабиб мақомини ал-Ҳалил мақомидан юқори ва мукамал деб ҳисоблайди ва ал-Ҳалил сўзини ал-Хулла ўзагидан ясалган деб ҳисоблайди, бу эса ўз навбатида, унинг таркибий қисмларидан (аниқловчиси-изоҳловчиси) бўлган "Илоҳий ишқ" "Ал-Маҳабба" нинг тўла-тўқис ўрнига келтиради. Муаллиф, бу иккита тушунча қиёсини ал-маҳабба фойдасига ҳал қилиб, бешта машҳур сўфийларнинг ал-Ҳалил мақомидан ал-Ҳабиб мақомини анча юқори туришини тегишли оятлардан келтириб асослаб берганлар.

Ушбу тезиснинг тўғрилигининг асословчи далиллар қуйидагилардан иборат:
Абул-Қосим ал-Музаққир (31б):

1. “Дўстлик” мақоми ёки манзили (манзилату-л-хулла) Ҳақнинг инъоми ҳисобланади ва Иброҳим ҳалилуллоҳга берилган. Чунки у ўз мол-мулкани Оллоҳ йўлида халққа тарқатиб, ҳатто ўз ўғли танасини Ҳақ таолога қурбонлик учун оловга отишга тайёр эканлигини эълон қилгач, Аллоҳ уни «дўст» деб танлади (“... Аллоҳ Иброҳимни дўст қилиб олди”, - Қ.4:124/125). Баъзан бу “Илоҳий ишқ” “мақоми” Илоҳнинг жазоси натижаси эмас, балки унинг олдиндан ғамхўрлиги, раҳм-шафқати ва Яратганнинг: “Айт ” Агар сиз Аллоҳни севсангиз, менга эргашинг, шундагина Аллоҳ сизни севади ...”.(Қ.3:29/31),- деб Муҳаммад ал-Ҳабибга нисбатан айтган сўзларидан иборат

2. Ҳар бир “севимли” (ҳабиб) - “дўст” (Халил)дир, лекин ҳар бир “дўст” ҳам “севимли” бўла олмайди. Ал-Халил Иброҳим ал-малакут оламида ал-Ҳабиб Муҳаммаднинг “даражаси”га эриша олмади ва Муҳаммад ва унинг жамоати “шаҳид” ал-Халилнинг “олий макон”даги даражасидан устун келиб, барча пайғамбарлар ва тариқатларнинг “гувоҳи” бўлган. («Ва Аллоҳ:« Ҳар бир тариқатдан бир гувоҳ келтириб, сени уларга қарши гувоҳ эканлигингни айганимизда, нима бўлишини кўрмайсизми? »-деди.) (Қ.4:45/41)

3. “Дўстлик” вақти-вақти чекланган бўлиши мумкин (“Кулфатлар бўлсин! Оҳ, агар бундай дўстим бўлмаса!”) (Қ.25:30/28), “Илоҳий ишқ” эса абадийдир (муҳолада, муъаббада) (“...Аллоҳ яхши кўрадиган ва Уни яхши кўрган одамларни келтиради ...”, Қ. 5:59).

4. “Дўстлик” кўпинча мавжудотлар орасида мавжуд бўлиб, уларнинг бирлари бошқалари билан адоватда бўладилар («Ўша кунда дўстлар бир-бирларига душмандирлар, фақат тақводорлардан бошқа», Қ.43:67), лекин “Илоҳий ишқ” эса кўпинча Худонинг қули ва унинг Ўзи ўртасида мавжуд (“...Аллоҳ У севган ва Уни севган инсонларни олиб келади”, Қ.5:59).

5.

"Дўстлик" ва "илоҳий муҳаббат" босқичлари ўртасидаги фарқ ва унинг "мақом"лари шундаки, у "парда" ортидан ал-Халилга кўрсатма берарди, лекин ундан ўта олмасди «Биз Иброҳимга, осмонлару ерни йўқдан бор қилгани ва намозни тўқис адо этадиганларни қидирамиз» (К.75: 75) ва ал-Ҳабибга бу "парда" дан ўтишга ва "Буюк Шоҳликнинг Раббийси" га бевосита яқин бўлишига рухсат берилганди (Молик ал-малакут) ("... У яқинлашиб, тушиб, икки камондан яқинроқмасофада эди ва қулига кўрсатди").

Мансур ибн Амр Абу Сари ал-Бусанжий ал-Ваиз :

Оллоҳ Иброҳимни илтимосига биноан "дўст" сифатида танлади ("Аллоҳ Иброҳимни дўстига олди" - К.4: 124/125) ва у Муҳаммадни илтимос қилмасида "севиқли" сифатида танлади (" Ўзини севадиган ва Уни севадиган одамлардир ... ")

Ал-Халил давлатининг "хайр-эхсон" ("Раббимиз!" Менга, ота-онамга ва имонлиларга ҳисоб қилиш кунида мени кечиринглар!") га биринчи бўлиб мурожаат қилган, ал-Ҳабиб эса Раббийсининг "роҳатини" хоҳлади ("Сенинг юзингни осмонда айланаётганини кўрамиз ва биз сизни хурсанд қиладиган қиблага қаратамиз", "Чунки Эгамиз сизларга беради, сизлар ҳам мамнун бўласизлар").

Этимологик жиҳатдан, Халил Илоҳий ишқда, унинг чегараларига этиб бормаган, бироқ Ҳабиб танасининг барча қисмлари Илоҳий ишқ билан тўлган ва у ўз чегараларига етган.

Ал-Халил Иброҳим ўлим фариштаси олдида пайдо бўлганида, унинг "Дўсти" билан учрашишга журъат эта олмасди, ал-Ҳабиб Муҳаммад эса ўз "Суюқлиги" билан учрашишни хоҳлади.

Ал-Халил, ўликларнинг қайта тирилишини кўрсатиш орқали Раббийдан имонини мустаҳкамлашини сўради (" Менга ўликларни қандай тирилтиришингизни кўрсат "), ал-Ҳабиб эса энг бошидан бошлаб имонда қатъийлик билан иш тутди ("Раббимиз, биз сенга ишонамиз, бизни эътиқоддорлар сафига қўш...!").

Абу Саъид ал-Хоруший аз-Зоҳид ал-Устаз ал-Жалил ал-Имом:

Ал-Халил ўзининг "Дўсти" ("... мени яратди ва У менга тўғри йўлни кўрсатди") деган сўзларида қувонади, Ҳабиб эса фақатгина ўзининг "Парвардигори"га яқин жойда эканлигига хурсанд бўлади: ("... Сўнгра у яқинлашиб, тушиб, икки камондан ёки яқинроқ масофада эди ...").

Ал-Халил ўзининг "Дўсти" га қўрқув ва кучли истагидан хизмат қилди ("Эй Худойим, менга ҳикмат бер, солиҳларга қўшгин", ал-Ҳабиб эса ўзининг азиз биродарига (ал-мушоҳад) ва суҳбатга (ал-муъонъа) хизмат қилди.

Ал-Халил ўзини "Аллоҳга бағишлади" (Исломни) қидиришда тўхтади ("Мен осмонлар ва ерни яратган Зотга, Худога юзландим"), Ҳабиб (алайҳис салом) эса бошидан бошлаб, яккахудолик-Ҳанифликдан яратилган эди ("Ҳа, ким яхшилик қилган ҳолда Аллоҳга юзланаверса, унда унга Раббининг мукофоти бордир ...").

Ал-Халил Қиёмат куни уни шарманда қилмасликни "Дўсти"дан сўради ("Улар тирилтириладиган кунда мени қийнама" ...), Ҳабибга: «... Аллоҳ таоло пайғамбарни ва у билан бирга иймон келтирганларни шарманда қилмагани каби, ўша кунда ...» - дейилган эди.

Ал-Ҳалил кечирим сўради («... қиёмат кунида гуноҳларимни мағфират қилишни орзу қиламан»), Ҳабиб эса энг аввало мағфират қилинди ("Аллоҳ сизларни аввалги гуноҳларингиздан ва кейинроқ бўлган нарсаларингиздан кечирди ва сизларга Ўз раҳматини етказди ...").

Абу ал-Абдуллоҳ ал-Ҳусайн б. Муҳаммад ад-Дамагани ал-Бағдодий:

Ал-Халил унинг исмини авлоддан кейин эслаб қолишини илтимос қилди («... ва кейинчалик мени авлодлар орасида ҳақгўй эт ...»), ал-Ҳабибга эса уни Олий қироллидаги етти самода, етти ерда, инсон, жинлар, йиртқичлар, қушлар ва ўсимлик тилларида Раббий-ла даъват этилиши айтилган ("Ахир Биз сизни юксалтирмадикми?").

"Дўстлик манзили" (Макам ал-хулла) – бу "тақво манзилидир", ва ал-Халил сўрайди: "Ё Раббий! Бу дўлнихавфсиз қилва мени ва фарзандларимни бутларга сиғинишдан қайтар... ", илоҳий ишқ манзиллари эса – бу Ҳабиб

химояси учун Худога мурожаат манзилдир : “Ахир Биз кўнглингизи кенгайтириб, юкингизни камайтирмадикми?”.

Ал-Халил унга диний маросимлар (ал-маносик) ва белгиларни (оят) кўрсатишни сўради (“... ва бизнинг ибодат жойларимизни кўрсатинг ...”), ал-Халилга эса Каъбадаги бутун диний маросимлар белгилари кўрсатилди.

Ал-Халил камтарлик билан жаннатийликни сўрарди (“... ва мени жаннат неъматларининг меросхўрларидан бири эт...”), ал-Ҳабибга эса сўрамасада : «Албатта, биз сизларга тўкинлик бердик»,- дейилди. Парвардигорингизга ибодат қилинглари ва қурбонлик қилинглари! ”.

Ал-Хулла ҳали ҳам йўлда бўлган, дўст ва дўстлик излаётган аҳволни билдиради, шунинг учун ал-Халил деди: "... мен Раббимга бораман" ва "мен юзимни [Осмонлар ва Ерни яратган зотга...]. Шунингдек, Ал-Маҳабба, "Севикли" ва "Илоҳий ишқ" га келган инсоннинг ҳолатини ҳам англатади: "[... бу ерда у баланд кўтарилган эди], сўнг у яқинлашиб, пастга тушиб, икки камон ёки яқинроқ ...] ”.

Абу Саъид ал-Ҳасан ибн Али ал Мутоавва ал-Устаз ал-Имом:

Ал-Халил "Олий қироллик" нинг жойини кўрди("Иброҳимга осмонлар ва Ернинг ҳукмронлигини кўрсатурмиз"), ал-Ҳабиб эса Раббийнинг Ўзини “Олий қироллик”да кўрди (“Роббининг сояни қандай ёйиб кўйганини кўрмадингми?).

Ал-Халилни танлаб юборардик : "Биз қавмларининг тилини биладиган элчиларни юбордик", ал-Ҳабибни эса бутун инсониятга юборурмиз (“Ва биз сени бутун инсониятга элчи, огоҳлантирувчи этиб жўнатдик...”).

Синов жараёнида ал-Халил деди: "Раббимдан менинг вазиятим ҳақида билишини сўраш мен учун етарли“ («Мен учун етарли - Аллоҳдир»), Ҳабиб синов вақтида эса: «Аллоҳ биз учун ҳимоячидир», "Улар Аллоҳдан раҳмат ва саховат билан қайтдилар" - деди.

Ал-Халил Аллоҳ номи билан қасам ичди: ("Худо ҳаққи, мен сенинг бутсанамларингни ортда қолдираман”), Аллоҳ Ҳабиб томонидан қасам ичди:

"Эй Муҳаммад! Сенинг ҳаётинг билан қасамёд этаман. Ахир улар ўз йўлларида кўр эдилар "

Халилнинг илтимоси Раббийнинг раҳм-шафқатидан олдин эди ("Раббим, менга ҳикмат бер, солиҳларга қўшгин"), Ал-Ҳабибнинг сўрашига Оллоҳнинг марҳамати сабаб бўлди («Кечқурун тонг отгунча, зулмат қопланганида қасам ичаман!). Ахир, сиз учун охирги, биринчисидан яхшироқку. Ахир, Раббингиз сизга беради ва сизлар қониқарсизлар. У сени ёлғизлигингда топиб, ҳимоясига олмадими? У сизни нотўғри йўлдан топиб, тўғри йўлни кўрсатмадими? Ва ночорлигингизда сизни бойитмадими?»).

Ғавсул Аъзам ал-Ҳабибнинг олий мақомини ал-Халилга нисбатан фойдасига яна бир беш хусусиятининомаълум рўйхатини беради:

Ал-Халил синовга дуч келган ва у ("сабр-тоқатли") бўлгандан сўнг, Раббий уни "дўст" сифатида танлади ("Раббий Иброҳимни сўзлар билан синаб кўрди ва кейин уларни тугатди"), ал-Ҳабиб эса биринчи бўлиб сайланди ва кейин синов бўлади ("Раббингиз хоҳлаган нарсани яратади ва танлайди ...").

Ҳалил Раббидан уни "тўғри йўлдан" (ал-ҳидая) олиб боришни сўради ("Ва мен Раббимга бораман, У мени тўғри йўлдан этаклайди"), ал-Ҳабибга эса бу йўл-йўриқ сўралмасдан берилган («... Аллоҳ сизни тўғри йўлга ҳидоят қилсин»).

Ал-Халил Раббийга итоаткорона озиқ-овқат воситасини беришнинг зарурлигини сўради. (У сизнинг муқаддас уйингизда ёмонликлардан маҳрум бўлган водийда ўз авлодининг бир қисмини ўрнаштирди. Эй, Раббимиз! Улар намозда турсинлар ва одамларнинг қалбларини уларга бўйсундир, уларнингризқларини бер. Шояд шукр қилсалар », деб айт.), ва ал-Ҳабибга энг бошидан ҳаётга эришиш учун воситалар берилди ("... биз сизни шафқат қиламиз, охирчилари эса тақводорлик учундир").

Ҳалил ўз мақомида энг юқори бўлган жойида топилгач, у Аллоҳ билан "дўстлик" ни даъво қила бошлади ("Ахир, улар менинг олдимга душмандир, фақат оламлар Парвардигори дан бўлак"-[Мени ким яратди ва мени тўғри йўлга бошлайди ...], Ҳабиб (алайҳиссалом) ўзининг юксак мавқеига

эришишдан олдин ("манзил") илоҳий ишққа эришган эди ("Айтинг:" Агар сиз Аллоҳни севсангиз, менга эргашинг, Аллоҳ сизни севади. , [ва гуноҳларингизни кечиради]).

Ҳалил илоҳий яқинликда эришганида, у Раббимиз билан пинҳона суҳбат чоғида бошқага ўгирилди. ("Кечаси уни тўсиб турганида бир юлдузни кўрди ва деди: “Кечаси тун қоплаганда юлдузни кўриб: «Мана шу Раббимдир», деди; "Ой чиқаётганини кўргач:" Бу менинг Раббим! "- деди, "Қуёш чиқишини кўрганда ҳам :” Бу менинг Раббим! "- деди”). Ҳабиб Худонинг яқинлиги олдида пайдо бўлганида, Раббий унга "мавжудликлар"ни белгилади (ёки "ҳолат"): Унга яқинроқ ва Ундан пастроқ ("Унинг кўзлари хиралашмади ва у Раббининг буюк аломатларини кўрди”).

Ғавсул Аъзамнинг фикрлари ва диний уламоларнинг асосий далиллари Қуръони каримдан олинган бўлиб, унда Аллоҳ, Ғавсул Аъзам таъкидлаганидек, Уни “севувчиларни” (васф) таърифлаган ва “таърифларни” у илоҳий ишқ “шарт”ларидан, “хусусиятларидан” эътиқодларининг тўлиқлигидан” бири деб ҳисоблаган. Бироқ, мусулмонларнинг туғилиши ва ҳозирги кунга қадар оятнинг тўғри танланиши ва талқини мақсадга мувофиқ бўлиб, объектив ва субъектив омиллар билан шартланган⁸. Оятнинг умумий маъносида "мувофиқ" қисми олиними, Ғавсул Аъзамнинг Муҳаммад Худонинг “сирли севгиси”нинг идеали эканлиги исботининг мантиқий асосидир. Шундай қилиб, "Аллоҳ Иброҳимни дўст қилиб олди" ибораси тез-тез келтирилади, лекин бу оятнинг бошланғич қисми, эътибордан четда қолмайди: “Аллоҳга юзланадиган, яхшилик қилган ва Иброҳимнинг динига (бидъати, миллати) эргашганлардан кўра, итоаткорликда яхшироқ ким бор? "(Ҳаниф). Ал-Ҳабибнинг ал-Ҳалилга нисбатан юқори мавқеи, хусусан, бошқа оятларнинг мазмунига зид келсада, Муҳаммадга "тўғри йўлда туриш" (ал-ҳидая), яшаш учун восита тақдим этилган эди, масалан, “...У Сени ёлғиз топиб, бошпана бермадимми? У Сени адашганинда топиб, тўғри йўл кўрсатмадимми?”. Оятнинг бошланишида, Раббий «Иброҳимни синовдан ўтказди» («Бай-дави» да синовлар турли хил диний буйруқларда бўлган) деб

айтилган, лекин бу оятнинг охири: «Раббий айтди:» Мен сизларни устоз (имом) қиламан,»- тушуриб қолдирилган. Оллоҳга бўлган Илоҳий ишқ "шартлари" (шурут), "таркибий қисмлари" (абъад), "устунлари" (арканс) ва "ташқи шакллар" ёки "турлари" учун алоҳида бўлим (1656-1706) ажратганган ва бу тавсифларнинг ҳар бири 10 та "тўхтатишга" (маназил) ёки "Илоҳий ишқ" даражаларига бўлинади. Илоҳий ишқнинг "шартлари" га келсак, бу биринчи навбатда, сўфийлар йўлининг дастлабки босқичини ташкил этувчи меъёрий маросим ва маънавий қадриятлардир. Бу:

“Тавфик”(тавба)- Юқорида айтилган сўзларга кўра: "... Ва агар улар ойдинлашсалар, бизга Аллоҳ буюрганидек, келинлар. Албатта, Аллоҳ тавба қилувчиларни ва покланувчиларни севади ».

“Покланиш” – (Таҳорат) Аллоҳ таоло айтади: "... Унда (масжид) Ўзини поклаганларни ва покланишни ёқтирадиганларни Аллоҳсевади".

"Намоз" (ас-саловот) -Аллоҳ Таолонинг сўзларига биноан: "Албатта, иймон келтириб, солиҳ амалларни қилганларга Роҳман муҳаббат қилади".

"Адолат" (ал-адл) - Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «... уларни адолат асосида яратинг ва холис бўлинг! Албатта, Аллоҳ холисларни севади».

Сабр »(ас-сабр)- Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «... Улар Аллоҳнинг йўлида бошларига тушган кулфатлардан чарчамайдилар. Улар заифлашдилар ва унга қўшилмадилар. Лекин Аллоҳ сабр қилгувчиларни севади».

"Фазилат" (эхсон)-Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: "...Аллоҳ уларга яқин ҳаёт ва келажак мукофотини берди. Албатта, Аллоҳ яхшилик қилувчиларни севади”.

“Тақводорлик”- Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «... Уларнинг муддатини давом эттириши учун улар билан бир хил шартни бажаринлар. Албатта, Аллоҳ тақводорларни яхши кўрур.”

“Оллоҳга сиғиниш” (ат-таваккал)-Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «... Ва агар қарор қилсангиз, Аллоҳга таваккал қилингиз! Албатта, Аллоҳ умидвор бўлганларни севадир”.

"Жиход" (ал-мужоход маъа-л-ада)-Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «...Албатта, Аллоҳ Ўзининг йўлида жанг қиладиганларни яхши кўрадиганларни севади».

"Аллоҳнинг азизларига муҳаббат" (ал-махбазий л -уллияҳ) - Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: "... Аллоҳ Ўзи севган ва Уни севадиган, мўминларни камситувчи, кофирларга каттикқўл бўлган кишиларни ҳидоят қилади ...".

Муаллифнинг таъкидлашича, Илоҳий ишқнинг бу ўн "шарти" асарнинг бирлаштирувчи иттифоқи "Комил инсон" нинг бир қисмидир.

"Илоҳий ишқ" нинг ўн "таркибий қисми" ни (абъад) санаб ўтгач, Ғавсулаъзам, оятларнинг шарҳлари билан чекланмасдан, балки, илоҳий ваҳийнинг маъносини "тушунтириб берадиган аниқ" Қуръон атамаларининг маъносини кўрсатадиган калит сўзларни ҳам аниқлайди. Булар:

"Иймон" (ал-Иман) - Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: "... яхши амаллар қилишга иймон келтирган кишиларга яхшилик қилишлари учун ...". Аллоҳнинг куч-қудрати кофирларни севмаслиги; Бу сўзлар имонлиларни севишини кўрсатади.

«Шукур» (ал инсоф)-Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «Иймон келтириб, яхши амалларни қилганларга эса, уларга мукофотлари шукур қилгувчилардан бўлгандир. Албатта, Аллоҳ инсофсизларни севмас ». Унинг кўрсатмасига кўра, У одил кишиларни севади.

"Камтарлик" (ат-таваду)-Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «Шубҳа йўқки, Аллоҳ улар яширган нарсани ҳам, ошкор қилган нарсаларини ҳам билур. Албатта, У юксак мақомни ёқтирмайди ». - У камтаринларни севишини кўрсатади.

«Иймон»-Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: «Агар сиз одамларнинг ишончсизлигидан кўрқсангиз, улар билан аҳд-паймон қилманг. Албатта, Аллоҳ хоинларни севмас».- У мўминларни севишини кўрсатади.

Қ”айғу”-Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: "... қувонманг, Аллоҳ такаббурларни ёқтирмайди! .." - Бу Аллоҳ таолонинг қайғусини севишини кўрсатади.

"Солиҳлик" (ас-салоҳ)- [Бу дунёдагитақдирниунутма] Аллоҳсенгақандайсадақақилса, сенҳамсадақақил, ваергазараретказишгаҳаракатқилма. Албатта, Аллоҳноҳақликларни севмас ».

"Урушда собитлик" (ал-Сабат фїл-ҳарб)-«Албатта, Аллоҳ иймон келтирганларни мудофаа қиладир. Албатта, Аллоҳ барча хоин ва кофирларни яхши кўрмас”. У жангда қатъий турган ҳар бир кишига ёрдам беради.

"Камтарлик" (ал-ҳуду)- "... Ўтган нарсдан қайғурмаслигингиз ва сизга келганига хурсанд бўлмаслигингиз учун - Аллоҳ мутакаббирларни севмас ...". У тақводорларни ва итоаткорларни севади.

"Химоясига олиш" (ас-сатр)- “Аллоҳ таоло хафа бўлганлар ҳақидаги ғийбатларнинг тарқалишини ёқтирмайди. Албатта, Аллоҳ эшитгувчи ва билгувчи зотдир ». У мўмин киши биродарини химоялаганларни севишини кўрсатади (яъни, камчиликларни яширганларни)...

"Рухсат берилган ва тақиқланган нарсаларга риоя қилиш"- «Аллоҳнинг йўлида уруш қиладиганлар билан урушинглар ва ноҳақлик қилманглар,- Албатта, Аллоҳ золим кимсаларни севмас ». Унинг кўрсатмасига кўра, У зулм қилмаган ва душманлик қилмайдиганларни севади.

Илоҳий ишқнинг барча "таркибий қисми" асарда бирлаштирилган-деган хулосага келади Ғавсул Аъзамва Аллоҳ Таоло уни "Илоҳий Қонун"нинг калитларини очади: "Ким Пайғамбарга бўйсунса, у Аллоҳга итоат қилади”, яъни ким Ҳабибга итоат этса менга итоат этган бўлади.(«Агар Аллоҳни севсангиз, бас, менга эргашинг, Аллоҳ сизни севади», деб айтинг!).

Муаллиф, "Илоҳий ишқ" нинг ўнта "устунлари"ни Одам алайҳиссаломдан Исо алайҳиссаломга бўлган Инжил пайғамбарлари билан боғлайди ва унинг фикрича, бу алоқа тегишли оятларда зикр қилинади.

"Поклик" (Сафвон) - бу Одам ва Нуҳнинг "Сирли севгисининг" "даража" ларидан(маназил) бири, Худойи Таолонинг сўзларига кўра, «Албатта, Аллоҳ

Одамни, Рухни, Иброҳим авлодини ва Имрон авлодларини Оламлар олдида танлади.”

Дўстлик »(ал-Хулла)- Иброҳим ал-Халилнинг "тўхташи" дан бири, Аллоҳ Таолонинг сўзларига кўра: "... Аллоҳ Иброҳимни дўст қилиб олди".

"Охиратда дўзахдан кўрқиш ва жаннат орзусида бўлиш” (аз-зуҳд фи-дуво зикр ал-акир)-Иброҳим, Ишоқ / Ишоқай Ёқуб / Ёқубнинг "тўхташи" бири, Парвардигоримизнинг таъкидлашича: «Бизнинг Иброҳим, Исҳоқ, Яъқуб (ёмғир) ларнинг бандаларини яхши кўриб, эсланг. Биз уларни келажакдаги ҳаётни покладик ва улар ҳам биз танлаган, солиҳлардандирлар”.

"Тақводорлар" (ат-таква)-Исмоил, Исо / Элисеяй Зу-л-Кифл "ҳалокатларидан" бири, уларнинг ҳаммаси солиҳлардандур. Бу эслатмадир. Албатта, тақводорлар жаннатдадирлар. [Дарҳақиқат, улар учун жаннат эшиклари абадий очикдир].

"Ҳақиқат" (ас-сидқ)-Идрис, Ханўх, Эзра, Исмоил ва Юсуфнинг "тўхташи" дан бири, оллоҳнинг тарифига кўра: "Исмоилнинг мактубларини эсланг: у ваъда қилинган сўзда ростгўй бўлган [у элчи эди]". «Ва Идрис алайҳиссаломнинг мактубларини эсланг: шубҳасиз, у ростгўй пайғамбар эди». "Юсуф! Ҳақиқатангўй инсон! ...Бизга етти зотдор сигирни [...еттита нозик сигирни ютиб юборишини ...) тушунтиринг ".

"Яқинлик" (ал-қурб)-Мусо / Мусонинг "тўхташи" дан бири, Худойи Таолонинг сўзларига кўра: «Биз уни(Синай) тоғининг ўнг томонидан чақирдик ва у биланяширинча суҳбатлашиб олдик».

"Сабр" (ас-сабр)-Айюб / Аюбнинг "тўхташи", Худойи Таолонинг сўзларига кўра: "Биз уни сабрли топдик. Оллоҳ суйган банда! Албатта, тавба қилган кишидир.”

"Истиғфор" (ал-истиғфар)-Ҳазрати Довуднинг "тўхташ" ларидан бири, Оллоҳнинг сўзлари бўйича :” Ва Довуд Бизнинг синовимиздан ўтишдан бошқани ўйламасди ва Роббига истиғфор айтиб, саждага йиқилди ва тавба қилди.”

"Тавба ва огоҳлантириш" (ал-таубава-л-муракаба)-Сулаймон / Сулаймоннинг "тўхташ" ларидан бири, Худойи Таолонинг сўзлари бўйича: "...ва Довудга Сулаймонни, итоаткор банда, инъом этдик. Албатта, у тавба қилган бўлади".

«Худонинг меҳр-шафқатининг хотираси»(зикр-ан-ниъма)-Илоҳий Каломнинг сўзларига биноан Исонинг "тўхташ" ларидан бири :” Эй, Марям ўғли Исо! Сенга ва онангга раҳм-шафқатимни эслагин. Мен сени Муқаддас Рух билан қувватлаганимда, сен бешикдалигингданок одамлар билан катталардекгаплашдинг".

Ғавсул Аъзам Оллоҳга бўлган “Илоҳий ишқ” "устунлари" рўйхати асосида умумий хулосага келади: барча "ҳалокатлар" (маназил) Муҳаммаднинг "Ҳадислари" билан бирлашганда, унинг Худога бўлган сирли севгиси "мукаммал" бўлди, ва у "севимли", деб аталди, чунки у барча пайғамбарлар орасида ажратилган нарса, ягона Унда мужассам эди, шунинг учун унинг амрлари илоҳий хабарларга ўхшарди, унга бўйсунди эса Аллоҳга итоат қилиш кабир: «...ва Пайғамбар сизларга инъом этганларни қабул қилинг ва сизларни ҳаром қилган нарсалардан узоқлашинг». Муаллиф “Илоҳий ишқнинг” ўнта “ташқи шакллари”нинг йиғиндиси “Ҳадислар” да деган хулосага келади, унинг Оллоҳга бўлган сирли севгиси "соф" ("покланган"). Ҳар бирининг номлари тегишли оятлар билан боғлиқ.

"Камтарлик" (ат-таваду)-Аллоҳ таолонинг: «Роҳманнинг бандалари, ер юзида камтарлик билан юрган ва жоҳилият билан хитоб қилган чоғларида:« Тинчлик », дейдилар.

"Мулойимлик" (ал-ҳилм)-Аллоҳ таолонинг: «... жоҳилият билан уларга мурожаат қилганда:« Тинчлик », дейдилар.

"Ўйғониш" (ат-Таҳажжуд)-Аллоҳ таоло: «Улар тунларни Роббиларига ибодат қилишар...».

“Итоат” (ат-тадарру) – Оллоҳнинг сўзларига кўра :”Эй, Раббимиз, биздан кўрқинг! Биздан дўзах жазосини қайтаринг! Ахир, жазо абадий азобдир".

"Қашшоқлик ва исрофгарчиликдан бош тортиш" (тақлâтар-иқтар ва л-исраф)- "...ва беҳуда сарфламайдилар, аммо улар орасида мутаносиблик бор".

"Ширк, зино ва қотилликдан қочиш" ("назнатъанаш-ширк", "wa-зин вин wa-катл"- «Аллоҳ билан бирга бошқа илоҳга илтижо қилмайдиган ва Аллоҳ томонидан ҳаром қилинган жонни ўлдирмаганлар ва зинокорлик қилманглар», деганлар. [Кимки шундай қилса, уни жазо кутиб олади] ").

"Тавба" (ат-тауба)-"Ким тавба қилса ва яхши амал қилса, бас, у Аллоҳдан самимий тавба қилишни сўрайди".

"Ёлғондан воз кечиш" (тар ал-казиб)-Аллоҳ таолонинг: «Ёлғонга иштирок этмаган ва сафсатагаэътиборсиз кишилар қадр-қимматидирлар».

"Насихатларни қабул қилиш" (Кобул ал-муваъиз)-«Парвардигорларининг оят-мўъжизалари билан насихат қилсангиз, уларга қар ва соқов сажда қилманглар», деганлар.

"Аллоҳга илтижо" (Кҳуснал-ибтиҳалила-Ллах)-«Эй Роббимиз, жуфти ҳалолларимиз ва фарзандларингнинг кўзларини очгин, бизни тақводорларга ибрат қилгин», дейдилар.

Ғавсул Аъзам нинг фикрича, Ҳадисда барча "ташқи шакллар" ни бирлаштиргани сабабли У "Худога яқинлик"ка (ал-қурба) "[... икки камон ёки яқинроқ масофада ...]" лойиқ топилган.

Шундай қилиб, Ғавсул Аъзам асарида Муҳаммад пайғамбар Худонинг сирли севгисининг мукамал тимсоли сифатида намоён бўлади.

Муҳаммад Пайғамбарнинг идеализацияси у ҳақида анъаналарни тўплаш ва ундан кейинги ҳадислар таркибига кўшиш билан бошланди. Ушбу жараёнда суфий тасаввуфчилар ва аскетлар муҳим рол ўйнайди. Муҳаммаднинг Қуръоний қиёфасида оддий инсон сифатида пайғамбарлик ваколоти билан одамларга юборилганлигига қарамай, сўфийлик анъанаси унга "мўъжизалар", ғайритабиий илм, доноликларни берди ва мантиқан "комил инсон" нинг яратилишига олиб келди. (ал-инсон ал-камил, Ибн ал-Арабийнинг таълимоти, 1240 йилда вафот этган). Гностиклар таъсири остида бўлган машҳур сўфий ал-Халлаж (922 йилда Бағдодда ўлдирилган), Пайғамбар алайҳиссаломнинг абадий мавжудлиги ҳақида гапирди: у барчапайғамбарларнинг чироқларини кўтарган машъалдир, бутун билими

илм денгизидан бир томчи бўлиб, барча донолиги донишмандларнинг бир ховучидир, бутун замон- унинг ҳаётининг бир соатидир. Муҳаммад образи космик миқёсга эга бўлди.

Бу жараён Иброҳимнинг мавқеини камайтиришга, Муҳаммад ҳаётининг кеч Асрибий давридаги Қуръон илмини бузилишига таъсир кўрсатиши мумкин эмас эди. Муҳаммаднинг ваъзларининг йўли - бу Иброҳим Ханиф Пайғамбар номи билан боғлиқ бўлган асл, ҳақиқий яккахудоликка қайтишдир. Ясриб яҳудийлари билан бўлиниб кетиш Муҳаммадни ўзининг асл илдизлари излашга мажбур қилиб, улар билан бир қарорга келишга мажбур қилди. Бу ерда арабларнинг афсонавий тарихини қайта кўриб чиқиш, намознинг йўналишини ўзгартириш, Иброҳим томонидан тикланган қадимги Каъбатуллоҳнинг яккахудолик муқаддас жойи эканлиги кетма-кет эълон қилинди. Ясриб (Мадина) давридаги сураларда, Муҳаммаднинг яҳудийлар билан парчаланиши ва улар билан ғоявий жиҳатдан ажралиб чиқиш йўлидаги қатъий қадамлар қабул қилингандан сўнг, Иброҳим Муҳаммаднинг ва Исломнинг диний давомчиси, ҳақиқий Ханиф деб эълон қилинган.

Оллоҳга бўлган “Илоҳий ишқ” тушунчасини ташкил қилувчи ҳамма “тўхталишлар” Муҳаммаднинг “Оллоҳ суюклиси” ва Иброҳимнинг “Оллоҳ дўсти” мақомларини бутунлай ўзгаришига олиб келди ва Муҳаммаднинг мақоми юқори эканлиги кўрсатилди. Аслида бу ҳол, Муҳаммад табиатининг табиий ривожланишидир ибодат учун инсоннинг эҳтиёжини қондирадиган ва ўзига тортадиган диний ақида. Муҳаммаднинг “Пайғамбарларнинг муҳри” (хутам ал-анбия) ва “Оллоҳнинг суюклиги” образлари, Иброҳимнинг “Оллоҳ дўсти” образидан устун келади.

II bob. ILOHIY ISHQNING LIRIK TALQINLARI

2.1. НАВОИЙ ЛИРИКАСИДА ИЛОҲИЙ ИШҚ ТАЛҚИНИ

Шарқ халқлари тафаккури тарихида чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. Ваҳоланки, Навоий мероси — яхлит бир адабий воқелик, бебаҳо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш ғоялари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай, аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлар

бўлиб, бирини иккинчисисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадах, хум, маҳбуб сингари кўпдан-кўп киноя-тимсоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар орқасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳпансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин. Масалан, кўйидаги ғазални олайлик:

*Каманл учига еткурмас ғаму андеша айёри.
Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.
Хуморим заъфила қаҳгил иси то етти маст ўлдум,
Сувалмишдур магар май лойидин майхона девори.
Тўла куб оғзи май, хуришдедур, гуё тенг очилмиш
Чекарда бу ики хуришд даврин сунъ паргори.
Май ичмиш хонақоҳ шайхи, харобот аҳли айш айланг,
Ки чиқмиш баҳя ургон хирқасидин маблағи кори.
Кўринган мосиво буди эмас, балки намудидур,
Май устида ҳубобу мавж шакликинг намудори.
Ҳубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин
Сукун топгон вужуди, майдин ўзга кайдадур бори?
Қуёш аксимулуру ҳайвон суйида, ё кўрунмишдур
Равоносо май ичра соқий гулчеҳра рухсори.
Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элга
Тугарда бода, шояд, журъае сунгай бизнинг сори.
Навоийдин фано чун ҳосил ўлди, қилгасин эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муганний удининг тори.*

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг хосиятларини таърифлашдан мурод нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навоий зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган. Билъакс, ўта тақводор ва покдомон бўлган Навоий замонасининг ишратпараст,

майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан танқил остига олиб, маст қилувчи ичимликни «умм ул-хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси, деб эълон қилган. «Ҳайрат ул-аброр» достонида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ— маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми, Ёр жамоли мушоҳадасидан ошиқ дилида пайдо бўлган кучли завқ — илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш, майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ. Буюк нур чашмасидан хузурланиш, висол беҳудлиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгил билан ҳис этиладиган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳрамандлик ва шунга талпиниш сархушлигидир. Чунки Навоий эътиқод кўйган фалсафий таълимотга биноан, олам азалий ва абадий ягона Руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи кудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва махлуқот — заррадан қуёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу *илоҳий тажаллини шоирлар май* тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадахдир. Дунёнинг ранго-ранг товланишлар, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сиру асрори, ходиса-ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту даранинг ўт-ўлан билан қопланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин Руҳи мутлақ энг кўп акс этган хилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжами» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок

етиш ва ўз-ўзини англаб етиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ходисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади.

Ҳайрат эса ашё-ходисаларни билиб олишга қизиқишни кучайтиради. Шу тариқа, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тараддудда бўлади. ***Инсоннинг бутун ҳаётий фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати*** деб талқин этилган. Аммо инсон табиати икки асос — руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у хирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домига гирифгор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини кондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўздан кўра комилроқ инсон—пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли ақлу донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир — кўнгил маҳрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, Ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз ғазалда шу маънолар ифодаланган. Буни конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ғазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеъриятда аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси — арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри — ақл тадбиркорлиги, ақлу ташвиш тадбири деган маънони беради. Майхона эса «шавқу завқ ва илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон — орифнинг ботиний дунёси ва Руҳи мутлақ манбаидир»

(Саййид Жаъфар Сажжодий. Мусталаҳоти урафо, 392-бет). Сунъ меъмори —Худо.

Энди байтнинг мазмунига келсак, Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тирмашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори — Худо майхона томини шунчалик улуғ ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди». Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шунини айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно — ориф қалби ва руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ кодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий-тафаккурий билиш усули бунга қобил эмас. Маълум бўладики, Алишер Навоий ғазалнинг матлаиданок тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақду ҳуш қудрати етмайдиган нарсага қўнгил майли билан эришиш — руҳий иродани қайтадан куриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори, ажойиботлари, ҳодиса-воқеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, айни вақтда саркаш нафс кутқуларини енгил, юксак ахлоқли одам бўлиш машаққатларини ҳам англатади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эгтиради: толиб (ёки ошиқ) ақлу тадбир билан комил инсон мартабасига кўтарилишга — майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни, пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насиҳатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори,

шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу — бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало қалъа деворлари — дунё ашёларини ўрганиш, хаёл ва сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хумор — кайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиради. Каҳгил — сомонли лой. Май лойи — шароб қуйқуми, дунё мулки, ҳиссий иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваганлар шекилли, хуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Ёки: «Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зуҳур этганидай, Руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон чақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади.

Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг нурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб — шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кўнгли ва руҳи мутлақ. Хуршид — қуёш. Паргор — доира чизадиган асбоб (циркуль); баъзан йўл-йўриқ, чоратадбир маъносида ҳам қўлданилган. Шунга кўра ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: “Оғзигача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё Аллоҳнинг доира чизғичи бу икки қуёшнинг (яъни, фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда барабар очилгандай”. Ёхуд: “Май хуми билан қуёшнинг тарҳи

бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир”. Шоир айтмоқчики, қуёш ҳам май хуми, яъни, бирламчи манбадан нишона. Шу сабабли улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар—қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, карамининг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз харорати, зиёси билан оламни мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг эоҳирий мушоҳа- дадан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ — сўфийлар йиғилиб важду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобот сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши — қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзни хокисорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар “майхона тараддудидин бехонумонлиғи ва паймона тааллуқидан бесарусомонлиғи” (“Маҳбуб ул-кулуб”) билан машҳур. Улар учун “тожу тахт туфроқ билан тенг”, ҳамма нарсадан фориғ, ёлғиз ёр ишқида сармаст. Хирқа — сўфийлар киядиган йиртиқ жанда кийим. Букдан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Баҳя — ямоқ, жияк. Маблағи кори — ишининг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: “Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-қолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқлари билан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди”. Байтнинг иккинчи сатрида сўфийларнинг ўз жамоалари мажлисида жазава хуружида рақсу самоъга тушиб, кийимлари чок-чокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифода-тимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган.

Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жузъ ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, мосиво — ғайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган ғазалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан “У” орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгалиқдир. Шу каби ошиқ билан маъшук орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб — севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги буд асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд — кўриниш, шаклий белгиларни англатса, хубоб — сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакчадир. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зуҳуротини билдиради.

Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: “Кўзга ташланган нарсалар (ўзгалиқлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир”. Ёки бошқача қилиб айтсак: “Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, “У” дан бошқа кўринган ашёлар “У”нинг борлигини —мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардир, холос”.

Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият — Руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё — шакл, руҳ эса—мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишдан моҳият-мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё мутлақ Руҳ билан инсон орасидаги тўсиқ деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш

шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (Ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), важҳ (юз, жихат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради.

Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилиқ мавжуд: ваҳдат — Бирламчи қудрат турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанции) бўлса, касрат — тафсилийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмаслан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилгандай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиш, ҳузурланиш мумкин. Ғазалнинг олтинчи байтида бу фикр очиқроқ ифодаланган (бунда таҳрик — ҳаракат, суқун — турғунлик, тиниш); “Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?”. Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким. ғазалнинг еттинчи байти шу хусусдадир.

Ҳайвон суйи деб, гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у **ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини** англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: “Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўрилган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми?” Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак. Майда Ёр жамолини кўриш, май идишини қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган

образларидан “Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор ул-худо, Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо” — чиқаётган қуёш косасининг аксидан хидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан Ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди. «Хазойин ул-маоний» девони мана шу байт билан бошланади. Шоир назарида ловуллаган олов курраси — муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудратнинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса — Ёр жамоли. Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано водийсига кириб боради. Ғазалнинг охириги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади.

Саккизинчи байтдаги дайр аслида насронийлар ва оташпарастилар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано — ҳайвоний нафсдан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган Шунинг учун у пири дайр деганла ҳам эзгулик ва карам дарёсининг тимсоли комил инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: “Юрак майхона истайди, чунки унда пири комил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир нима етса”. Ёки: “Кўнгил жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир қултум узатса”.

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташийдди. Биринчиси — наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукуҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир.

Алишер Навоий, шубҳасиз, охирги байтда қалб ороми, ички рухий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муғанний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган. Муғаний—чолғувчи дегани Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур — файзнинг навосини етказувчи, шу неъматдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга ғарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: “Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқиш муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғдирувчи чолғувчи асбобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур риштасига улаб юборгин”. Ёки: “Эй ишқ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим — мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини нурининг тарамларига боғла”. Бу ерда шоир таҳаллуси билан байт мазмуни ўзаро топишиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки таҳаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутунликни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирларини руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси таърифлаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан кўрқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, рухий-тафаккурий қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратшиб, илм ул-яқин, айн ул-яқин, ҳаққул-яқин деган махсус терминлар билан белгиланган эди. Яқин — исбот талаб

килинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айн — чашма, кўз, ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Кошоний бундай дейди: «Фил- жумла, сўфийлар ақидасига мувофиқ, маънавиятни билиш уч хилдир: илм ул-яқин, айн ул-яқин ва ҳаққул- яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақбий далил, ҳужжат келтириш билан идрок этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни идрок этишга етади». (Абдураззоқ Кошоний. Масобиҳул-хидоя, 52-бет). Бу бамисоли куёш шуъласи ва ҳароратини далил келтириш билан исботлаш (илм ул-яқин), куёш жисмини кузатиш билан аниқлаш (айн ул-яқин) ва куёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққ ул-яқин) гап. Ҳужвирий деган олим назарида эса «илм ул-яқин — ақл аҳли учун, айн ул-яқин илм арбоблари учун, ҳаққул-яқин орифлар учундир». (Ҳужвирий. Кашф ул-махжуб, 497- бет). Демак, бу фалсафий силсилага мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддур, у мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис — руҳ воситаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўз қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И. Кант (XVIII аср) «нарсa ўзида» ва «априор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шуни таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф, баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи, бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламини билишга йўл очган, **шу сабабли ҳам фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳурфикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир.** Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнати ҳақида, жамият, ҳдёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидириш-изланиш майдони, таянч

нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди

«Харобот аро кирлим ошуфта ҳол,

Май истарга илгимда сингон сафол», —

деб яқунланувчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил «саргузашт»ни бошилан кечириб, дунё ва унинг одам, тари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдабаси, шайхул ислому уламо-умаролар, ман-ман деган донишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳдм инсон қаршисида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргоҳ вазъига, ки ортар тамошосида хайратим», — дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлғон қаердан келиб чиққдн? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳамиша қийнаб келган. На ўзимнинг «саъи ила фикратим», «на касби улум этги ҳал мушкулим», — деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андишалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

Менинг бошима бас қотиғ тушиди иш,

Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим, —

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни «май била улфат» тутинади. Ш ундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қутулиш, дунёни билишга, чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожини реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса. бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-ниятини

орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофикликдир. Навоий ақлу заковати хайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадкирдорлиги билан машхур бўлганларини кўп кўрган эди. Шунинг учун улуғ гуманист шоир ахлоқни — фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўяликим, бу ҳам тасаввуфна мурожаат этишга олиб келарди. Зеро тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбияларди.

Оламни ягона деб эътироф этиш билан тасаввуф юзаки нарсалар, куруқ ақидаларга кўр-кўрона тақлид қилувчи, мустақил фикрлан маҳрум одамларни танқид остига олди, асосий эътиборни Аллоҳ васлига етишиш, деб билди. Навоийнинг мана бу рубоийси ҳам шу маънони ифодапайди:

Зоҳид, сенга ҳуру менга Жонона керак,

Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак,

Майхона аро соқию паймона керак,

Паймона неча бўлса тўло, ёна керак.

Бунда ҳам май илоҳий файз рамзи, Жонона — Парвардигор, майхона — ориф ҳузури, соқий — ўша пир, паймона — ишқ. Лекин Навоий дунё гўзаллиги (мажозий гўзаллик)ни ҳам инкор этмаган. Зеро Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбанлия таълимоти қаноат ва тийилишни талаб этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни ҳам назарлан соқит этмайли. Негаки, модомики реал дунё Мутлақ руҳ инъикоси экан, демак, уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни мажозий ишқорқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади. Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маънода ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий-самволик маънолар «дунёвий

ғазаллар»да ҳам сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбоэликдир, яъни: «пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидан кўғолмоқ ва бу пок мазҳар восигаси била ошиғи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» («Маҳбуб ул-қулуб», 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, «Келмади» ралифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйин, не учунким бода кирган уйга қайғу келмади» деган мақтаъни эшитганла, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрени кутавериб қийналганилан, уйига кириб аламдан роса ичиб олибдида, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлиқ қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода — муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгил уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнглида сақпаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира, аждодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туриши лозим. (Абдулҳаким Табибий.

Афғонистонла тасаввуф ривожи, 10-бет) Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап борадики, бу ватан, эл-улус ғами каби кенг маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади. Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар ш оирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий кўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди, Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарққилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самоъ важду ҳол, касбу каромат эди. Атор, Румий, Жомий, Навоий сингари

буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, рухнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, тариқат хонақоҳила ўтирмаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатила қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларни инсофга чақириш, риёкор шайхлар, бетавфиқ сўфийларни фош қилишда ундан фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу хусусиятни эътиборга олиш лозим.

2.1. HUVAYDO SHE'RIYATIDA ISHQ MAVZUSI VA OSHIQ OBRAZI

Ma'lumki, Yassaviy davri va undan keyingi zamonlarda ham ishq mavzusi badiiy adabiyotda eng ko'p murojaat qilingan mavzulardan edi. Ammo Alisher Navoiy e'tirof etganidek:

Ishqkim, har bir ishinda yozdi yuz ming turfa xalq,

Turfaroq budurki, yuz mingidin biri yozilmadi.

“G`aroyib-us sig`ar” devoni. 632-g`azaldan.

Darhaqiqat, odamlar o`rtasidagi kundalik munosabatlardan tortib, eng muqaddas e'tiqodgacha, jamiyatdagi voqealardan boshlab, turmushning eng murakkab hodisalarigacha ishq mavzusi bilan bog`liq holda tarannum etiladiki, bu Yassaviy maktabi namoyandalari ijodida ham mazkur mavzuning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ko`rsatadi.

Ahmad Yassaviyda “Har ne qilsang oshiq qilgil, parvardigor”, degan fikr bor. Oshiqlik ulug` tasavvuf piri uchun bosh orzu edi. Hikmatlarida ham u shoir sifatida emas, ko`proq Haq oshig`i sifatida namoyon bo`lishi ham bejiz emas.

Yassaviyning tarixiy xizmatlaridan biri shundaki, u turkiy tasavvuf adabiyotida birinchi bo`lib ishqning ma`no-mohiyati, siri va inson qismatidagi olamshumul ahamiyatini har tomonlama chuqur talqin qilib berdi. Bu – hali ishqni tan olmaydigan va ishqqa qarshi turgan kishilar mavjud zamonlar uchun o`ziga xos jasorat edi. Ayniqsa, hazrat Yassaviy xalq o`rtasida mashhur bo`lgan “Dardsiz – kesak, ishqsiz – eshak” naqlini mahorat bilan hikmatlariga singdirishi buni yaqqol dalillaydi:

Dardsiz odam odam emas, muni anglang,

Ishqsiz odam hayvon jinsi, muni tinglang.

Huvaydo esa bu fikrni badiiy-estetik jihatdan yanada yuksakka ko`taradi. Namrud voqeasini (Bu odam Ibrohim alayhissalomni manjaniqqa solib, dahshatli olovga uloqtiradi. Ammo Tangri taoloning mehribonligi tufayli olov gulshanga aylanadi) talmeh san`ati sifatida qo`llab, obrazli manzarani ko`z oldimizda gavalantirshga erishadi:

Ey Huvaydo, ishq eli do`zax o`tidindur omon,

Chunki Namrud o`tini bog`i guliston qildi ishq.

Biz tasavvuf adabiyotidagi diniy-dunyoviy, insoniy va ilohiy xususiyatlar haqida so`z yuritar ekanmiz, avvalo ishqning g`oyaviy-falsafiy mohiyati haqida tushuncha va tasavvurga ega bo`lishimiz talab etiladi.

Tasavvuf talqinlariga ko`ra ishq va oshiqlik Haqqa intilishning, ma`rifatga shaydolikning oliy ko`rinishidir. Qolgan barcha hollarda soxtakorlik, riyo bo`lishi mumkin, ammo ishq va oshiqlikda bunday illat bo`lmaydi. Oltinni olov sinaganidek, bandani ham ilohiy ishq toblaydi, kamolot pillapoyalariga ko`taradi. Faqat ishq kishini abadiyatga, asl maqsadga eltadi.

Hamma narsaning intihosi bor, zero cheksizlik va bardavomlik Tangri taologagina xos. Ishq ham ana shu abadiyatning belgisidir. Xojanazar Huvaydo she`rlarida shuning uchun ham ishq bilan bog`liq kechinma va tushunchalar ba`zan to`g`ridan to`g`ri Xudo bilan bog`lanib ketishining sababi ham shunda:

Ey Huvaydo, dunyoda g`ayr az Xudodin o`zga hech,

Bu hayoti odami, bilsang bari xobu xayol.

Bu falsafiy xulosani nafaqat o`zbek yoki Sharq, balki jahon adabiyoti namunalarida ham tez-tez uchratib turamiz.

Ko`ngli ishq bilan to`lsa odamzot umri boqiydur,

Kimki oshiq bo`lsa umri hamisha bardavomdir,

deb yozgan edi “lison-ul g`ayb” unvoni bilan mashhur bo`lgan Xoja Hofiz. Bunga hamohang ravishda Jaloliddin Rumi “Olamni ishq tutib turadi” degan xulosaga keladi. Ma`rifat va Haqiqat tasavvufda ana shunday anglashilgan.

Ishq-muhabbat tasavvufning asosiy ruknlaridan biri, g`oyaviy asosidir. Deyarli barcha irfoniy tushunchalar sharhi ishq-muhabbatga kelib taqaladi. Tasavvuf ta`limotining deyarli barcha namoyandalari tasavvuf ilohiy ilm haqidagi ilmdir, deya hukm chiqarganlar. Chunki tasavvuf ilohiy ma`rifatni egallash, Allohning sifat va ismlari orqali Uning zotini bilish va tanishni talab qilar ekan, buni aql va nazariy-tafakkuriy bilimlar bilan emas, balki botiniy tuyg`u, ya`ni muhabbat vositasida amalga oshirish mumkin deb ta`lim beradi. Alisher Navoiy ham g`azallaridan birida “Ishq ustodi oldida aql – tifli maktabdur”, ya`ni ishq shunday bilimdon murabbiyki, aql uning oldida maktab bolasiga aylanib qoladi deya lutf qiladi. Ulug` ustod an`analarini davom ettirar ekan, ishq ko`yida aql va ko`ngil munosabatlarini Huvaydo yangi lirik sharh bilan boyitadi:

Aql maktubin yuvib har dam ko`ngulni lavhidin,

Bedavotu beqalam yuz daftar insho qildi ishq.

Shunday qilib, chinakam solik – bu oshiq solikdir, ishq ilohiy ma`rifatni kashf etuvchi qudrat, solik vujudini yondirib, mahbub visoliga yaqinlashtiradigan poklovchi muqaddas olovdur. Ahmad Yassaviyning qat`iy xulosadek taassurot qoldiradigan quyidagi misralarida ana shu haqiqat aks etgan:

Ishqqa qadam qo`yg`onlar Haq diydorin ko`rarlar,

Muso sifat mahsharda Haqdin savol so`rarlar.

Huvaydo nazarida esa ishq o`ti shu qadar kuchli bo`ladiki, u yor (Haq) bilan solik banda o`rtasidagi har qanday pardani kuydirib, yor jamoliga nazar solishga imkon beradi:

***Ey Huvaydo, ishq o`tidur turfa qattiq, parda so`z,
Pardalarni kuydurib, har dam nigohi yor qil.***

Bundan tashqari, insonda ilohiylik bilan moddiylik birgalikda yashaydi. Shunday bo`lgach, inson ruhi o`z asli - Mutlaq ruhga qarab tinimsiz ravishda harakatda bo`ladi, moddiy vujud bilan kurash olib boradi. Insonning Ilohga bo`lgan sig`inishi, muhabbatining boisi shu. Shu sababga ko`ra, muhabbat o`zlikdan voz kechib, dunyoviy orzu niyatlarni yo`qotish – mahv etishni talab qiladi. Boshqacha qilib aytganda, dunyo muhabbatidan ko`ngil uzmasdan Iloh muhabbatini qozonish mumkin emas. Dunyo muhabbatidan yuz o`girib, ilohiy ma`rifatni egallagan odam, nafsoniy sifatlardan yuz o`girib, ilohiy sifatlarni o`zlashtiradi.

So`fiy shoirlar ijodiyotida ishq madhi mo``tabar martabada turadi. Tasavvufshunos Ibrohim Haqqul ta`biri bilan aytganda, tasavvuf adabiyotining “olamshumul mafkurasi ishqdir”.<sup>1</sup> Yassaviyning quyidagi misralarini mutolaa qilganda bunga to`la ishonch hosil qilish mumkin, chunki u ishqni imon belgisi, imon garovi yanglig` ulug`laydi:

***Ishq bozori ulug` bozor, savdo harom,
Oshiq'larga sendin o`zga g`avg`o harom.
Ishq yo`liga kirganlarga dunyo harom,
Har ne qilsang oshiq qilg`il, Parvardigor.***

Oshiqlik martabasi haqidagi Yassaviyning ana shunday dasturiy qarashlarini o`zlashtirganimizdan keyin so`fiy shoirlar, jumladan, Xojanazar Huvaydoning:

***Ayo dilbar, jahon xalqi aro afsonadur Majnun,
Senga mendek zamona xalqidin Majnun gado bo`lmas -***

baytidagi yashirin orifona ma`nolar birdaniga ravshanlashadi. Majnun -Haq oshig`i. U butun borlig`i bilan oriflik sari intiladi. Ishqi ilohiyni oliy maqsad deb biladi. Haq jamoli oldida qolgan barcha dunyoviy va nafsoniy narsalar o`z qimmatini yo`qotadi:

Bo`lmasa ishq ikki jahon bo`lmasin,

---

¹ Haqqul I. Tasavvuf va she`riyat. Toshkent. 1991. B. 180.

Ikki jahon demaki, jon bo`lmasin,

degan xulosaga kelgan edi ulug` mutafakkir shoir Alisher Navoiy ham.

Misollardan ko`rinib turibdiki, bu o`rinda ishq o`z mazmunini o`zgartirgan, tasavvufiy obraz darajasiga ko`tarilib, Haq zuhuri va jamolini anglata boshlagan. So`fiy shoirlar ijodida “may”, “ishq”, “yor” singari atamalar ham ana shunday tasavvufiy ramzlarga aylangan o`rinlar ko`plab uchraydi. Shuning uchun ham yorga muhabbat, uning vasliga intilish, cheksiz sadoqat, fidoyilik tarannumi orqali lirik qahramon faqat xudoni – yorni tan oladi, boshqa narsa-hodisalar o`z qimmatini yo`qotadi. Yassaviy lirik qahramonining Haqqa murojaatida ana shu holatni kuzatish mumkin:

Jilva qilg`il, telba qilg`il, shaydo qilg`il,

Majnun qilg`il, elu xalqqa rasvo qilg`il,

Sham ko`rsatib parvonadek axgar qilg`il,

Har ne qilsang oshiq qilg`il, Parvardigor!

Bunday haroratli misralar zamiriga yashiringan tasavvufiy ma`nolar yana Robia Adaviyaning Allohga munojotini yodga soladi: “ Yo Rabbim, men jannat umidida senga ibodat qilsam, jannatni menga harom qil, agar do`zax azobidan qo`rqib toatga berilsam, meni jahannam o`tida kuydir. Agar sening visoling umidida ranj chekib, taqvo qilsam meni jamolingdan benasib etma!” Aynan mana shu mazmuni Yassaviy hikmatlarida ham uchratamiz:

Haqqa oshiq bo`lg`on qullar doim bedor,

Rizvon emas maqsadlari erur diydor,

Ahlu ayol xonumondin bo`tur bezor,

Ismoildek aziz jonin qurbon qilur.

So`fiy shoirlarning ilohiy ishq bilan munosabatini to`g`ri anglash va talqin eta olish ularning adabiy merosidagi ko`plab obrazlar mohiyatini tushunishga, ramzlar mohiyatini ocha bilishga olib keladi. Nafaqat o`zbek, balki butun Sharq adabiyotida eng ko`p murojaat qilinadigan adabiy qahramonlardan biri Majnundur. Shoirlarga o`z lirik qahramonining kayfiyati va ruhiy holati, qismati va psixologik qirralarini yoritishda Majnun obrazi ba`zan o`xshatish, ko`pincha esa talmeh

vositasida yordamga keladi. Majnun sarguzashtlari, ishq yo`lida chekkan uqubatlari aslida afsonaviy tarzda tasvirlansa-da, Huvaydo lirik qahramoni ba`zan o`xshatishni g`uluvv (grotesk) darajasiga ko`taradi. Ammo shoir o`z mubolag`asida, qay darajada bo`lmasin, muayyan hayotiy zaminga, badiiy haqiqatga tayangani uchun uning o`ta mubolag`asi ham bizni ishontiradi:

***Donishu fahmu xiradni dil uyidin ko`tarib,
Telba aylab el aro, Majnuni rasvo qildi ishq.***

Talmeh san`atini qo`llashda shoir mazkur san`at materialini bo`lgan shaxs yoki u bilan bog`liq ma`lum va mashhur hodisaga urg`u berib, uni takrorlayvermaydi. Balki ana shu hodisa lirik ifoda tarkibiga singdiriladi. Masalan, quyidagi baytni o`qiganimizda ko`z o`ngimizda sahro vahshiylari va kiyiklar orasida sargardon yurgan Majnun gavdalanadi:

***Kezib sahroga yursam Layli deb monandai Majnun,
Ko`rib holim hama jonlar, qilib vo hasrato yig`lar.***

Gap shundaki, ishq – ko`ngil ishi, qalb da`vatidir. Uni xirad - aqlu donish bilan yo`lga solish imkoni yo`q. Majnunning qalbi ishq izmida, uning holati, ruhiyatini aqlu idrok bilan his qilib bo`lmaydi. Huvaydoning boshqa bir g`azalida ana shu holat mantiqan asoslanadi:

***Ishqni mansubasin Majnuni hayrondin tila,
Laylidek xoli siyah zulfi parishondin tila.***

Yana bir xarakterli misol keltiramiz:

***Hech oshiq bemashaqqat topqon ermas ganji ishq,
Ganj emas ul ganjnikim, ostida gar mor o`lmasa.***

Mashhur rivoyatga ko`ra, ganj-xazina bor joyda albatta ilon ham bo`ladi. Shoir bu o`rinda oshiqning ishq yo`lida mashaqqat chekishi, turli balolarga giriftor bo`lishini xazina istagan kishining uni poylab yotuvchi ilon zahridan qo`rqmasligiga qiyoslamoqda. Natijada mantiqiy-falsafiy asos bizga oshiq holatining tabiiy ko`rinishini namoyon qilmoqda.

Yoki quyidagi baytlardagi mazmun-ma`nolarni to`g`ri qabul qilish uchun tasavvufiy ishq matlabidan yaxshi xabardor bo`lish talab qilinadi:

*Jahon mulkin aylar g`arqi to`fon,
Saharlar chashmi xunafshoni oshiq.*

*Hadisu tavbau taqvoni tashlab,
Ichib boda, dema bahsi aloyiq.*

*Dema nodonga rozingni, Huvaydo
Ki, bilmasdur bu sirni g`ayri Xoliq.*

Yassaviy an`analarini muvaffaqiyat bilan davom ettirgan Huvaydo adabiy merosida Haq zuhuri, ilohiy ishq, oshiqlik matlabini dasturiy xarakterda aks ettiruvchi g`azallar ko`p uchraydi. Gap shundaki, o`zbek mumtoz adabiyoti tarixida shoirlarni ikki toifaga ajratganlar: ilohiy ishqni to`g`ridan to`g`ri kuylovchilar, ilohiy ishqni majoz va obrazlar vositasida kuylovchilar. Alisher Navoiy bu toifalarni tavsiflar ekan, Yassaviy izdoshlarini, Nasimiy, Hakim ota singari shoirlarni Alloh vasfini to`g`ridan to`g`ri kuylovchilar sirasiga kiritadi. Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy va boshqa shoirlarni esa majoziy she`riyat namoyandalari sifatida talqin etadi.<sup>2</sup> Turk olimi Mustafo Eson esa she`riyat so`fiylar uchun san`at unsuri emas, balki ko`nglidagi fikrlarni, g`oyalarni ro`paradagi kishiga ta`sirchan qilib yetkazish vositasi deb hisoblaydi.

Xojanazar Huvaydo adabiy merosining o`ziga xosligi shundaki, uning she`rlarida majoziy yor ham kuylanadi, Yassaviy maktabi an`analariga ko`ra xudoga to`g`ridan to`g`ri munojotlar ham uchraydi. Ushbu misralarda esa shoirning ilohiy-tasavvufiy g`oyalari, falsafiy qarashlari, aytish mumkinki, ham hayotiy, ham obrazli bayon etilgan:

*Oshiq ermas ul kishikim, chashmi xunbor o`lmasa,
Ko`ksida dog`i muhabbat lola ruxsor o`lmasa.*

Ilohiy muhabbat zamirida, avvalo pok insoniy muhabbat yotadi. Chunki Ilohiy ishq kuylangan asarlarda ham aslida insoniy kechinmalar, his-tuyg`ular

---

² Alisher Navoiy. Asarlar. 14-tom. Toshkent. 1967. 98-bet.

jo`sh urib turadi. Shuning uchun ham Xojanazar Huvaydo g`azallaridan birida alohida ta`kidlab aytadiki:

*Ishq o`tdur jon uyida, aql erur misli tutun,
Tushsa o`t xoshok aro, dud o`zini aylar yiroq.*

*Ushbu o`nga kuygali bordur kerak erning eri,
Kori har nomard emasdur ko`ksiga urmoq pichoq.*

Alisher Navoiyning “Nasoyim – ul muhabbat” asarida Shayx Ro`zbehon Baqliy haqida hikoyat keltirilgan. Unda aytilishicha, shayx Makkada istiqomat qilardi. Nogoh bir mug`anniya (xonanda ayol) muhabbatiga muftalo bo`ldi. Ammo uning holidan atrofdagilar ogoh emas edilar, u yashirin ravishda oh-nola chekardi. Bundan xabardor bo`lgan ba`zi kishilar esa shayx ishqini ilohiy ishq bilan bog`lab, u Haq yo`lida nola-yu fig`on qilmoqda deb o`ylashardi. Shayx Ro`zbehon oxiri Makka mashoyixlari oldiga borib, xirqasini yechib tashladi va aytdiki, men bundan buyon yolg`onchi bo`la olmayman. Shundan keyin mug`anniya oldiga bordi. Xonanda ayol ham shayxning ishq-muhabbatini sezib, xonandalikni tark etib, shayx xizmatida bo`ladi. Navoiy yozadi: “ Va shayxning ul tug`yoni muhabbati taskin topdi va mashoyix majlisiga borib, xirqasini olib yana egniga soldi”.³

Hikoyatdan anglashiladigan eng muhim nuqta shuki, unda majoziy (insoniy) ishq bilan ilohiy ishqning bir-biriga bog`liqligi, biri birini to`ldirishi ko`rsatilgan.

Navoiy hikoyatni naql qilar ekan, shuni ta`kidlaydiki, shayx Ro`zbehonning “vajdu sayhalari” (nola qilishlari) “Tengri ishqida erdi”, mug`anniyani ko`rgandan keyin esa bu ishq kuchaydi, muayyan bir haqiqatga aylandi, ya`ni konkretlik kasb etdi. Mug`anniya vasliga muyassar bo`lgach esa, ko`ngli taskin topib, yana iloh ishq bilan shug`ullana boshladi. Demak majoziy ishq ilohiy ishqni kuchaytiruvchi, tezlashtiruvchi vosita. Ro`zbehonning mug`anniyaga ishq “Lison-ut tayr”dagi Shayx San`on ishqiga o`xshash. Piri murshid, to`rt yuz nafar shogirdning ustoz bo`lgan shayx ilohiy hikmatlardan xabardor, orif zot. Ammo u tarso qizni ko`rgach

---

³ Alisher Navoiy. Asarlar. 15-tom. Toshkent. 1968. 100-bet.

shaydoyu muhtalo bo`lib qoladi, ne-ne malomatlarni bo`yniga olib, eng past yumushlarni bajarishdan or qilmaydi. Oxiri tarso qiz shayxning muhabbati sof va samimiy ekanligini bilgach, uning oldida tavba qiladi, islomga kirib, shayx muridiga aylanadi. Shayx San`onning ilohiy muhabbati sinovlardan o`tib, o`zi g`urur g`uboridan poklanadi, komillik darajasi ortadi.

Alisher Navoiy “Mahbub-ul qulub” asarida ishqni uch toifaga ajratadi. Birinchi toifa ishq – “ishqi om” ya’ni oddiy odamlarning bir-biriga bo`lgan muhabbatidir. Bu sevgining oliy cho`qqisi nikohdir, deydi shoir. Ikkinchi toifa ishq ishq majoziy bo`lib, bu “Pok ko`zni pok nazar bilan pok yuzga solmoqdir”. Ya’ni go`zallik oldida hayratga tushganda uning Yaratuvchisiga tahsin aytish, uning qudrati oldida lol qolmoqdir. Bu har qandayin buzuq niyat va hirs g`alayonidan holi bo`lgan nazardir. Uchinchi toifa ishq ahli esa “xoslar ishq”dir. Ya’ni, bunday kishilar xos hamda siddiq zotlar bo`lib, ularning yagona maqsadi Haq vasliga yetmoq. Bu yo`lda ular har qanday dunyoviy hoyu havaslardan voz kechadilar. Alloh jamolidan boshqa hech bir narsa ularni o`z yo`llaridan chalg`ita olmaydi. Yassaviy buni quyidagicha sharhlaydi:

Ishq maqomi turlik maqom – aqling yetmas,

Boshdin oyoq jabru jafu, mehnat ketmas.

Malomatlar, ihonatlar qilsa o`tmas,

Lomakonda Haqdin saboq oldim mano.

Xojanazar Huvaydo ijodida ishq mavzusidagi asarlarni sinchiklab o`rganar ekanmiz, ularda dunyoviy ishq belgilariga ham duch kelamiz. So`fiy shoirning lirik qahramoni ba’zan real insonni, hayotdagi go`zalni, o`zini maftun etgan mahbubani kuylayotgandek tuyuladi. Shuning uchun ham o`quvchi lirik qahramonning tuyg`ulariga ishonadi, uning shodlik va qayg`ulariga sherik bo`ladi.

Huvaydoning lirik qahramoni bo`lgan oshiq esa o`z his-tuyg`ularini ta’sirli va ravon misralarga mahorat bilan singdiradi. Biz bu haroratli baytlar zamirida oddiy oshiqning qalb tug`yonlarini, samimiy sevgisini his qilamiz:

Ko`rgali husningni, jono, turfa zor o`ldum, darig`,

Chun qafasda to`ti yanglig` intizor o`ldum, darig`.

Shoir lirikasida shunday hayotiy lavhalar ham borki, ularda oshiqqa jabr etuvchi, raqibga mehr ko`rgizuvchi an'anaviy bemehr ma'shuqa emas, balki o`z sevgilisiga sodiq, vafoli yor obrazi tasvirlanadi:

***Qadam qo`ysang agar bu dam g`aribingni makoniga,
G`ubori maqdaming ko`zumda bo`lsun surmason mahfuz.***

Visol damlarini ana shunday tarannum etgan lirik qahramon judolik alamlarini ham zo`r hasrat bilan kuylaydi. O`quvchi ko`z o`ngida suyuqli yoridan majburan judo etilgan, g`ussaga botgan oshiq obrazi jonlanadi.

***Xayolimda yo`q erdi bevafoqa oshno bo`lmoq,
O`zimni kuydirib, hijron o`tig`a muftalo bo`lmoq.***

Yuqorida aytilganidek, Huvaydo lirikasidagi hijron ohanglarini ham ikki toifaga ajratish mumkin. Birinchisi asl mohiyatdan, Haqdan judo bo`lgan, uning vaslidan umidvor banda munojoti, ikkinchisi esa voqelikdagi real sevgilisidan ayrilib, g`arib holga tushgan, chorasizlikdan nola qilayotgan oshiq holatining lirik ifodasi:

***Huvaydo, sanga man aytay nishoni bandalik uldur:
Balo kelsa bo`lib sobir, qazo kelsa rizo bo`lmoq.***

Quyidagi baytlarda esa judolikdan shikoyat, hijron uqubatlari yanada ranginroq, fojialiroq, ta'sirchanroq aks etadi:

***Ko`rmasam har dam yuzung, sho`ri qiyomatdur, mango
Shiddati ro`zi judolikdin qiyomat yaxshiroq.***

Huvaydoning aksariyat ishqiy g`azallari yengil va xalqona bo`lib, ko`ngillarga tez yetib boradi. Uning lirik qahramoni ko`p hollarda hayotni sevuvchi, visol hamda baxt uchun tolmay kurashuvchi sifatida namoyon bo`ladi. Shoir fikricha, haqiqiy oshiq hol-ahvol so`raydigan, shirinzabon, go`zal, xushfe'l va samimiy yorni istaydi. Yor poyqadami yetsa, yuz yillar tuproq bo`lib yotsam ham tanamga ruh qaytib, abadiy hayot topaman, deydi shoirning lirik qahramoni:

***O`shal sho`xi pari paykar agar o`tsa mozorimdin,
Hayoti jovidon topgum, agar sad sol bo`lsam xok!***

Oshiq huzuriga mahbubaning tashrifi ham an'anaviy ta'rif-tavsiflardan holi, tabiiy, samimiy iboralarda bayon etilishi she'riy lavhalarining hayotiyligini yanada oshiradi. Oshiq yor diydorini pinhon tutishni istaydi:

***Qadam qo`ysang agar bu dam g`aribingni makoniga,
G`ubori maqdaming ko`zumda bo`lsun surmaso mahfuz.***

Yor – ma'shuqaga lirik qahramon – oshiq nigohi bilan qaralganda u husnu jamolda shu qadar zeboki, mabodo u yuzidan pardasini olguday bo`lsa, uni butun olam ko`z bo`lib tomosha qilgisi keladi, oshiq unga jonini baxshida qilishga ham tayyor. Rivoyatlarda aytilishicha, Majnunning Layli ishqida telbalarcha yonib kuyayotganini eshitgan xalifa uni shu darajada rom etgan qiz g`oyat go`zal bo`lsa kerak deb o`ylaydi. Laylini saroyga oldirib kelsa, u oddiygina, qorachadan kelgan bir qiz ekan. Xalifaning hafsalasi pir bo`lib, Majnunni chaqirtiradi. “Ey nodon, sen dardida ohu nola chekib yurgan qiz mening oddiy kanizaklarimchalik ham husn egasi emas ekan-ku”, -deya murojaat qiladi xalifa Majnunga. Shunda Majnun: “Ma'shuqaga faqat oshiq ko`zlari bilan qarash kerak, shundagina u olamdagi tanho go`zalga aylanadi”, - deya javob beradi. Shunga o`xshash, Huvaydo lirik qahramoni ham o`z mahbubasini haqli ravishda jahondagi eng zebo malak, jannat hurlaridan ziyoda, parilar bellasha olmaydigan hilqat deb biladi:

***...Jannatu huring kerakmasdur manga, to ko`rmsam
Gul yuzingni anda, ey ko`yi gulistoni aziz.
Ko`p pari ishqu havosida, Huvaydo, bor edim,
Topmadim sendin, nigoro, g`ayri bir joni laziz.***

Xulosa qilib aytganda, Huvaydo lirikasida insoniy his-tuyg`ular ifodalangan, dunyoviy munosabatlar aks etgan she'riy lavhalar ko`pchilikni tashkil etadi. Binobarin, shoir adabiy merosini o`rganayotganda uning faqat ilohiy jihatlariga urg`u berish, fikrimizcha, bir yoqlamalikdir. Chunki, yuqorida ham ta'kidlanganidek, ilohiy ishq insoniy muhabbatning uzviy davomi, uni rivojlantiruvchi, kuchaytiruvchi pillapoyadir. Qolaversa, so`z san'atining o`ziga xos xususiyatlaridan biri ham uning ma'no jihatlarini serqirraligidadir. O`quvchi o`z bilim va tushunchalari, munosabati, dunyoqarashidan kelib chiqib, mumtoz

adabiyot namunalaridan, xususan, soʻfiy shoirlar ijodidan oʻziga yarasha hissa olaveradi.

Anʻanaviy mavzularga yangicha yondashuv tufayli Huvaydo haroratli va mumtoz asarlari hamda lirik sheʻriyati bilan jamiyatdagi har bir tabaqaning sevimli shoiriga aylangan, har bir muxlis uning otashin asarlarini oʻzicha koʻngil mulkiga aylantirgan. Yassaviy anʻanalarining izchil davomchisi boʻlmish Huvaydo adabiy merosining umrboqiyiligi siri ham shunda deb oʻylaymiz.

Tasavvuf taʼlimotida ishq va oshiqlik haqida olimlar tomonidan bir qator maqolalar va risolalar yozilgan boʻlsa-da, biroq bu sohani mukammal oʻrganilgan deb boʻlmaydi.. Shu bilan birga, tasavvufiy ishq va oshiqlik maqomi talqinlari tufayli turkiy sheʻriyatda oʻziga xos anʻanalar vujudga keldiki, bu anʻanalarni tadqiq etish adabiyotshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biriga aylandi.

Anʻana masalasida soʻz borar ekan, avvalo ushbu atamaning mohiyati va mazmuni haqida toʻgʻri tasavvurga ega boʻlmoq lozim. Anʻana, aslida qotib qolgan, bir qolipdagi hodisa emas, balki davrlar oʻtishi bilan muvaffaqiyatli davom ettirilishi, yangi-yangi qirralari kashf etilishi lozim boʻlgan adabiy-estetik tushunchadir. Anʻana badiiy adabiyotdagi oʻlmas gʻoyaviy asoslar bilangina cheklanib qolmaydi. Ijodkor uslubi, asarlari tili, adabiy usullari, syujet va obrazlari ham anʻana zaminidan oziqlanadi. Qolaversa, soʻz sanʼatkori murojaat qilgan adabiy tur va janrlar ham anʻana tushunchasining tarkibiy qismlaridan hisoblanadi.

Ammo shuni ham nazarda tutish kerakki, oʻrta asrlar mumtoz sheʻriyati, xususan, tasavvufga oid adabiy meros haqida gap ketganda shakl va mazmun, gʻoya va obrazlar, adabiy usul hamda vositalardagi anʻanaviylik murakkab tus oladi. Biror qalam sohibining ijodiy mahsuli uning isteʼdodi, maʼnaviy-ruhiy olami, individual jihatlaridan kelib chiqib oʻrganilmasa, uning yangiliklarini, mahoratini anʻanaviylikdan farqlab olish qiyin. Chunki ijodkorning falsafiy-hayotiy, ijtimoiy-maʼnaviy tushunchasi tor boʻlsa, hayotdagi voqea-hodisalarga faylasuf nazari bilan qaray olmasa, ulardan axloqiy xulosalar, falsafiy umumlashmalar chiqara olmasa, u tashqi taʼsir va taqlidchilikdan qutula olmaydi, nari borsa adabiy anʻanalarning shunchaki davomchisi boʻlib qolaveradi. Demak,

Yassaviy maktabi izdoshlari, xususan, Xojanazar Huvaydo adabiy merosini an'analar fonida o'rganilganda ana shu jihatlarni yodda tutish kerak.

Bizga qadar Yassaviydan "Devoni hikmat" nomli she'rlar kitobi saqlanib qolgan. Bu asar hamma zamonlarda barcha turkiyzabon avlodlarga manzur va sevimli bo'lib kelgan. Chunki u insonni asl komillikka eltadigan din, imon, Xudo yo'lida fidoyilik, e'tiqodda sobitlik, halollik, poklikni targ'ib etib keldi. Kishilarni asl maqsad – Haqqa yetishmoq maqsadida mashaqqat-riyozat chekmoqqa, ma'rifat kasb etmoqqa, islomiy va dunyoviy ahkomlarni egallamoqqa chorladi.

Bugina emas, Yassaviy hikmatlarida oshiq obrazi orqali to'g'rilik, mehnatsevarlik, mo'min birodarlarga mehribonlik, insof, muruvvat g'oyalarini olg'a surgan:

*Nafsdan kechib, qanoatni pesha qilg'on,
Har kim topsa, rozi bo'lub, bo'yun sung'on.
Yaxshilarga xizmat qilib, duo olg'on,
Andoq oshiq mahshar kuni armoni yo'q.*

Huvaydo ijodiga turkiy she'riyatning atoqli namoyandalari –Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, So'fi Olloyor, Mashrab va boshqalarning adabiy ta'siri bo'lganligi shubhasiz. Biz yuqoridagi fasllarda ishq mavzusining badiiy-tasavvufiy talqinlari asosida bu holni kuzatdik. Ahmad Yassaviy adabiy merosi Huvaydo uchun ham mahorat va tajriba maktabi bo'lganligi ham isbot talab qilmaydigan haqiqat. Chunki Huvaydoning bizgacha yetib kelgan she'rlarida Yassaviy ta'sirini yaqqol ko'rish mumkin. Shuningdek, aynan Yassaviy yo'lida, uslubida, u qo'llagan o'xshatishlar orqali bitilgan she'rlar ham uning ulug' ustoziga bo'lgan ehtiromi sezilib turadi:

*Tiriklikni g'animat bil, yurakda bo'lsa gar darding,
Magar na o'lganing xushdur, yurusang g'aflat oludi.*

*Agar bilsang, bu dunyo domgohi nafi shaytondur,
Sangodur donayu dom, puxtau xom, har na mavjudi.*

***Amal qilmay, tilab dunyo, gunah g`arqobi bo`lguncha,
Xushi davlat emasmu, ey Huvaydo, o`lganing zudi.***

Shu singari g`azal va ruboiylar shoir va shayxning umr bo`yi to`plagan hayotiy tajribalari, falsafiy umumlashmalarining badiiy ifodasi, lirik bayonidir. Zero, shoir oshiq timsolida komil inson idealini yaratishga umri davomida intilganligining ham muayyan sabablari bor. Huvaydo Hazratlari Yassaviy an`analarining sobitqadam izdoshi sifatida turli janrlardagi asarlarida vahdat, komillik masalalariga ko`p marta murojaat qilgan.

Inson qalbini Ka`badek tavof qilishga undagan shoir mashhur qit`alaridan birida aytadi:

***Bir g`arib ko`nglini shod aylasang
Yo`l bosib Ka`ba sari bormoq abas.***

Yoki:

***Berma dunyoga ko`ngil, hech kimga qilgan yo`q vafo
Kim ko`ngil berdi anga, bo`ldi Xudodin bexabar.***

Xudodan bexabarlik – ma`naviy noqislikdir. Chunki barcha ezgu amallar, xayrli ishlar Haq rizoligi yo`lida amalga oshirilmog`i kerak. Aks holda inson riyo sari yo`l tutadi, ma`naviy tubanlashib ketadi. Shoir yuqoridagi misralari bilan olam-olam ma`nolarni ifodalab, eng sharif mavjudot – Insonni kamolotga erishishga da`vat etgan. Darhaqiqat, qisqa umr davomida kamolotga intilgan, vaqtni zoe ketkazmagan odam bu dunyoga kelganidan pushaymon bo`lmaydi. U o`zining ichki imkoniyatlari, ma`naviy olami qirralarini namoyon etib, barkamollik sari yuz tutadi.

Komil inson, shu tariqa, ulug` shayx va shoir adabiy merosining yetakchi obraziga, asosiy qahramoniga aylanadi. Uning orzu-armonlari, intilishlari, kurashlari, dardi, tashvishi, mavjud olam haqidagi tasavvurlari Huvaydo ijodida badiiy tadqiq ob`ektiga asos bo`lib xizmat qiladi. Shoir o`z davri qarashlari va tushunchalari asosida Insonni ulug`lar ekan, tasavvuf tariqati bu borada unga eng qulay vosita bo`ldi. Chunki tasavvuf, uning ilohiy va dunyoviy g`oyalari nafaqat

Yassaviy maktabi namoyandalarining, balki barcha soʻz sanʼatkorlarining ham ilhom manbai, oʻzining hur fikrlarini ifodalash vositasi boʻlganligi shubhasiz. Shu sababli ham Huvaydo ijodidagi insonning maʼnaviy-tarbiyaviy jihatdan barkamolligi shoir lirikasining ham, “Rohati dil”, “Ibrohim Adham” singari epik asarlarining ham yetakchi gʻoyalardan biridir.

Modomiki, Inson Haq sirlarining mumtozi ekan, u turli illat va nuqsonlardan xoli boʻlmogʻi lozim. Insonni insoniylikdan chiqaradigan, uni toʻgʻri yoʻldan ozdirib, beburd qiladigan xususiyat – bu kibr va manmanlik, nafs hamda xudbinlikdir. Insonning oʻzligini anglashi, maʼnaviy barkamollik sari intilishi lozimligi shoir adabiy merosining yetakchi mavzularidan biridir.

***Gʻaribni koʻnglini buzmak gunohi beadam ermish,
Kaforat boʻlmagʻay yuz Kaʼbani qaytib bino qilsang***

baytidagi mazmun-mohiyat Ahmad Yassaviyning:

***Sunnat ermish kofir boʻlsa, berma ozor,
Koʻngli qattigʻ dilozordan Xudo bezor...***

***Xayru sano qilgʻonlar, yetim koʻnglin olgʻonlar,
Chahor yorlar hamrohi kavsar labinda koʻrdim.***

***Zolim boʻlib zulm etgan, yetim koʻnglin ogʻritgan,
Qaro yuzlugʻ mahsharda qoʻlin arqoda koʻrdum***

misralaridagi dasturiy yoʻllanmalarining davom ettirilishi, yanada yuksaklikka koʻtarilishidir deb baholash mumkin.

Uning lirik asarlarida esa Inson kamoloti gʻoyasi tasavvuf tariqatida belgilangan soʻnggi bosqich – Haq vasli bilan bogʻlanadi. Lirik qahramon maʼlum doiradagi diniy eʼtiqod bilangina cheklanib qolmaganligi uchun uning kechinmalari, tasavvur va tushunchalarini keng va atroflicha bayon etishga imkon tugʻiladi. Chunki bosh maqsad Haqqa yetishmoq ekan, komil inson bunga chin eʼtiqod, iymon mustahkamligi orqali erishmogʻi mumkin. Buni shoir gʻazallaridan birida shunday bayon etgan:

***Ey Sani vohidligingga kimki iqrar o`lmasa,
Man ani kofir bilurman, loyiqi iymon emas.***

Ya'ni, Yaratguvchining biru borligiga inson til va dil birligi bilan iymon keltirmog`i kerak.

Demak, Inson qaysi din va mazhabda bo`lishidan qat'iy nazar Haq yo`lida komil bo`lishga intilsa, u haqiqiy insondir. Shoir ko`ngilda ta'ma bilan, ya'ni do`zax azobidan qutulish ilinjida yoki jannatga tushish orzusida Yaratganga ibodat qilishni yoqlamaydi.

Komillikka da'vogar inson kibru havodan, minnatdan, riyodan xoli bo`lmog`i lozim. Shundagina insonning ruhiy dunyosi poklanadi, haqiqiy ulug`vorlik kasb etadi. Aks holda:

***Dunyo mening degonlar, jahon molin olgonlar,
Karkas qushdek bo`lubon ul haromg`a botmishlar.***

Yassaviy boboning ushbu xulosasi Huvaydo hazratlari tomonidan davom ettirilib, jahonga sig`maganlar ajal domiga uchragach, uch gazgina yerni quchib yotibdilar deya yanada ta'sirli ifodalanadi:

***Man-man dedilar sig`madilar ushbu jahonga
Ko`rgilki ani uch qarich yerni quchib o`tdi.***

Ushbu bayt zamiriga ulkan ma'no yashiringan. Rivoyatlarga ko`ra, Shayton aslida Haq dargohida muhtaram zot hisoblangan. Ollohga yetmish ming yil ibodat aylab, farishtalar sarvariga aylangan. Ammo birgina manmanligi, kibru havosi bilan, ya'ni tuproqdan yaralgan Odamga past nazar bilan qaraganligi uchun abad-ul abad tavqi la'natga duchor bo`lgan. Natijada shayton insonni yo`ldan urguvchi, nafs vositasida uni Haqdan adashtirguvchi obrazga aylangan. Ana shu mazmun Huvaydo she'riyatida keng qamrovli badiiy sharhini topgan.

***Agar bilsang, bu dunyo domgohi nafi shaytondur,
Sangodur donayu dom, puxtau xom, har na mavjudi.***

Yoki:

***Ey Huvaydo, suymag`il g`ayr az Xudodin o`zgani,
Zarra sud etmas sanga Qoruncha yig`sang mulku mol.***

Bundan shunday xulosa kelib chiqadi: nisbatan qisqa umr ko`radigan Insonga o`tkinchi dunyoda kibr va manmanlikning, mol-dunyoga bino qo`yishning qanday nafi bor?!

Xudbinlikni qoralash, samimiylik va o`zgalarga hurmat bilan qarashni yoqlash, kamtarinlikka undash orqali ham Huvaydo odamlarni barkamollik kasb etishga da`vat etadi. Hatto Islomda botil hisoblanib, qoralanuvchi butparastlik ham xudparastlik (egoizm) va manmanlik oldida gunoh sanalmay qoladi:

Oxirat fikrini qildi mardumi hushyorlar,

“Man falon” deb yurdi nodon o`zini pardozi etib.

Huvaydo nazarida komillikning yana bir belgisi qanoatli bo`lmoqdir. Chunki qanoatli kishi yuqorida aytilgan kamchilik va qusurlardan osonroq qutuladi. Negaki, u boru yo`qqa sabr etadi, o`zining to`kis yashashi uchun boshqalarni zor qaqshatmaydi. Bechorahol yashasa-da, o`ziga to`qlarga hasad qilmaydi. Bu mavzuda ulug` ustoz Yassaviyning:

...Bu dunyoda faqirlikni odat qilgan,

Xorlik tortib mashaqqatni rohat bilgan,

Qul Xoja Ahmad yaxshilarga xizmat qilgan

Qiyomat kun andoq kishi sulton bo`lur,

singari o`gitlarini yangi davr ruhi bilan boyitadi, obrazlilikni kuchaytiradi, manmanlik qanoat hamda faqirlikni yemiruvchi iblisona kuch ekanligini badiiy ifodalaydi:

...Falon ibn falonman demaging sandin ajab odam,

Borur yering qaro tufroq, agarchi ibn xoqonsan.

Hama ish kori bekori, faqrlik ixtiyor aylab,

Xudoni yodida bo`lsang qiyomat bo`lsa sultonsan,

Tama` qilma kishidin yig`nae, qaddi yamin qilg`il

Durustlik birla kasbing qil va yo mardi dehqonsan.

Shoirning lirik she'rlarida komillikka da'vat etuvchi ma'naviy-axloqiy, tarbiyaviy ahamiyatga molik bo'lgan namunalар ko'plab topiladi. Ularni mutolaa etar ekanmiz, insonparvarlik shoirning bosh maqsadiga, Inson yetakchi obrazga, uning barkamolligi esa asosiy g'oyaga aylanganini kuzatishimiz mumkin.

Komillikka da'vat, barkamol inson muammosi Huvaydoning "Rohati dil" dostonida ham mukammal badiiy sharhlarini topgan. Epik asarlarning imkoniyat darajasi, o'quvchilar doirasining kengligi, turli yoshdagi kitobxonlar ommasi uchun tushunarli bo'lganligi sababli shoir va shayx barkamollik mavzusi, komillik muammolarini ana shunday asarlarida batafsilroq yoritgan.

Xulosa qilib aytganda, Huvaydoning qoldirgan boy ma'naviy merosi mumtoz adabiyotimiz tarixida, xalqimizning ijtimoiy-falsafiy tafakkuri rivojida alohida o'rin tutadi.

Uchinchi bob. Достонlarda ishq talqinlari

3.1. "ФАРХОД ВА ШИРИН" ДОСТОНИДА ИШҚ ТАЛҚИНИ

«Фарход ва Ширин» Алишер Навоийнинг машхур асарларилан, уни ўрганишга бағишланган илмий-таҳлилий ишлар ҳам анча. Аммо, шунга қарамай, бизнинг назаримизда, достоннинг гаявий моҳияти, улуғ шоир кўзлаган мақсад-муддао ҳали очилган эмас. Дарҳақиқат, нега Фарход бошқаларга ўхшаган эмас, туғилганидан бошлаб ғамгин, безовта? Сехрли кўзгу, Юнонистон сафаридаги тилсимотлар, дев, аждаҳо ниманинг рамзи, бу ерларда, тоғларда истиқомат қилувчи донишмандлар-чи, улар кимлар? Нега Навоий воқеаларни тўғридан-тўғри Ширин билан учрашишдан бошламаган, асарнинг тенг ярми афсонавий саргузаштлар тасвирига бағишпанган? Бу ва бунга ўхшаган саволларга, афсуски, мавжуд тадқиқотларда жавоб йўқ. Ҳолбуки, Навоий одлий эртакчи шоир эмас, унинг ҳар бир ифода-образи, лавҳа ва тамсилларида муайян умумфалсафий, кайҳоний-илоҳий маъно бор. Буни у асарнинг муқаддимасидаёқ қайд этиб ўтади:

Бу рангин саҳфа, билким. дарл боғи,

Аён ҳар лоласида иш қ доғи.

Яъни, мақсад ишқ дардини куйлаш. Бироқ бу оддий, заминий иш қ эмас, балки илоҳий ишқ, Фарҳод эса ана шу илоҳий ишққа мубтало солиқдир. Гўдакнинг вужуди «шуълаи дард» билан йўғрилган, тили чиққан заҳоти ишқ ва ошиқлик сўзини айтар, ҳазин ва хастадил бўлиб ўсар, жисмонан бақувват бўлса-да, лекин оламға бепарво, ғалати эди. «Фарҳод» сўзининг асл маъноси нурли сиймо, бахти ўзига йўлбошчи демак. Аммо Навоий бу номнинг араб ёзувидаги ҳарфларига рамзий тус бериб, у фироқ, рашк, хажр, оҳ ва дардпан иборат, деб айтади. Чунки илоҳий иш қ юрагига олов солган одамнинг насибаси ҳижрон қийноқлари; у ўзи билан Илоҳ орасида тўсиқ бўлиб турган дунё ва жисмдан қутулиш изтиробларини чекиши шарт. Тақдири азал бу боланинг пешонасига шуни битган ва у бундан қочиб қутулолмайди. Шунинг учун унинг хориқулудца хислатлари киш иларни ҳайратга солади. Фарҳоддаги раҳмдиллик, шоҳу гадога баробар муомалада бўлиб,

182

www.ziyouz.com kutubxonasi «эл озоридан озор топиши», отаси таклиф этган тахт-тождан воз

кечиши ҳам унинг дарвештабиатлиги, қалбан мол-дунёга қизиқмаганидандир. Атрофидагилар эса Фарҳоднинг бу аҳволини тушунмайдилар Хоқон ўғлининг ҳазин кайфиятини кўтариш мақсадида ҳар хил тадбирлар қўллайди (томошалар уюштиради, тўртга қаср курдиради, табибларга кўрсатади ва ҳоказо). Бу орқдли Навоий илоҳий ишқ дардида ёнган одам билан ушбу саодатдан бенасиб «фоний дунё» кишилари орасидаги руҳий-маънавий тафовутни кўрсатиб берган. Аммо шуниси ажибки, Фарҳоднинг ўзи ҳам бошида «ичию таши асири дард» бўлишига қарамай, нимага бундайлигини англаб етмайди. Фақат шуни биладики, ихтиёри

Ўзида эмас, аллақандай олов ёниб-ёндириб ўзига чорлайди, кўнгли хамиша нимагадир муштоқ. Бу ҳолнинг-да тасаввуфий талқини бор: Фарҳод дардининг боиси нима эканини билиши, яъни ўзлигини англаши учун сулук йўлига кириб, маърифат манзилларини (мақомотни) босиб ўтиши лозим. Унинг зўр қобилият билан эгаллаган билимлари, жумладан, Қоран ва Мониждан ўрганган ҳунарлари ҳам, зоҳирий (дунёвий) билимлар бўлиб, улар тилсимотлар, яъни илоҳий сиру асрорни очишга кифоя қилмайди. Ирфоний-ботиний билимларни эгаллаб, илм ул-яқин даражасидан ҳаққ ул-яқин даражасига кўтарилиш, кўнгил оинасида ғайб жамолини акс эттира олиш учун эса у пири комил таълимини олиши керак эди. Фарҳоднинг хазинадаги кўзгуни биллур сандиқ ичидан ололмай (чунки у тилсимланган) Юнонистон сафарига, Суқрот ҳузурига отланишига зарурат шундан келиб чиқади.

Юнонистон — ҳикмат мамлақати, зотан, сандиқдаги «ҳикмат жаҳони» — кўзгу ҳам Искандардан қолган, уни юнон донишмандлари ясаганлар. Ҳақимлар тоғларда, ғорда яшайдилар Фарҳод ва у билан бирга борган одамлар аввал Суҳайло исмли ҳақим билан учрашадилар Суҳайло — Фарҳоднинг тариқат йўлидаги биринчи пири, у Суқрот даражасида комил эмас, оина сеҳрини очишга қурби етмайди. Аммо у Фарҳодга Суқрот ҳузурига бориш йўлини кўрсата олади. Кези келганда шуни айтиш керакки, тариқатда бир неча пирнинг таълимини олиш расм эди, шайхлар ўз даражаларига қараб, шунингдек, муриднинг истеъдодини ҳисобга олиб, уни ўзларидан кучлироқ пирларга тақдим этганлар, натижада шогирднинг ирфоний қобилияти пирдан пирга ўтгани сари очилиб бораверган. Суҳайло ҳам «донойи огоҳ», кўнгли бедор одам, у Фарҳод енгиб ўтиши керак бўлган тўсиқлар — аждарҳо ва девдан хабар беради. Аждарҳо — ■ нафс тимсоли, дев — салтанат тимсоли (ҳоқимлик). Суҳайло Фарҳодга аждарҳони енгиш учун самандар

ёғини тухфа этади. «Оташгоҳларда юриб йиғганман бу ёғни», дейди у. Чунки самандар олов ичида яшайдиган жонивор. У — ишқрамзи. Фарҳод баданига самандар ёғини суртганда, аждарҳонинг ўти унга
183

www.ziyouz.com kutubxonasi^{kor} қилмайди — ишқоташи нафс ўтини сўндиради, демоқчи буюк

мутафаккир Навоий. Ўшал ишқи илоҳий оловиким, Фарҳодни мард ва қахрамон қилди, не-не бало-офатларни енгишга қудрат берди. Фарҳод Суҳайло сўзига амал қилиб, даҳшатли девни ўлдиргач, унинг бўйнидаги кумуш лавҳани олиб, унинг ёрдамида Жамшид жомини қўлга киритади. Жом гардишида Сукрот ҳузурига борадиган йўлни кўрсатувчи ёзув бор. Жоми Жамшидни қўлга киритиш и Фарҳоднинг сулук тадрижида муайян мартабага эришганидан нишона эди. Чунки бу жомда «жаҳон ҳолоти равшан» кўринади, унинг ташқариси «комил замири* бўлса, ичи «андоққи соҳибдил замири». Демак, Фарҳоднинг ирфоний билими ошди, замири равшанлашди, руҳий олами бойиди. Аммо кўзгу сеҳрини очишга бу ҳали етарли эмас. Ш унинг учун у Сукрот томон интилади, лекин бу йўлда яна қанчадан-қанча мушкулликларни енгиши лозим. Водий билан Сукрот турадиган тоғ оралиғида кўпдан-кўп тилсимотлар бор, йўл бағоят оғир, илон-чаенларга тўла, ўр-қирлардан ўтиш керак. Тор сўқмоқнинг икки томони қиррали харсанг тошлар, пастда ваҳимали дарё оқади.

Фарҳод шу йўлдан ҳеч ёққа қарамай, «тез юриб», ўн бир минг қадам босиши керак, озгина чалғиса, ҳалокатга учрайди. Бу — солиқ Фарҳоднинг руҳиятида юз бераётган ўзгаришлар; унинг ироласи, сидқу вафосининг синовлари. Солиқ бутун диққати, қдлб торларини Илоҳ йўлига қаратсагина, муваффақиятга эришади. Фарҳодга тилсимотларни ечиб, мазкур йўлни босиб ўтишда Хизр раҳнамолик қилади. «Келубдурмен санго бўлмоққа ҳодий*, дейди

у йигитга қараб. Хизрни Фарҳоднинг иккинчи пири деб қабул қилиш мумкин, аммо аслида у улуғ мақсад сари таважжуҳ этган Фарҳодга ғайбдан келган мададир. Фарҳод Хизр маслаҳатига кириб, жомга қарайди ва унда Суқрот маскан тутган тоғни ҳдмда ғорни кўрали. Шайх қанча улуғ бўлса, у макон тутган тоғ ҳам шунча баланд ва маҳобатли, унга етишиш азоби ҳам оғир. Тоғ — пирнинг улуғворлиги тимсоли, боз устига, қимматбаҳо маъданлар ҳам тоғ бағрида, яъниким пир — маърифат, билим кони. Ғорга борар йўлда Фарҳодга шер ва «темир пайкар» одам — робот дуч келади. Шер — ғазаб тимсоли, ғазабкорлик эса ҳокимлар, подшоларга хос. Дарвешда ғазаб бўлмаслиги керак. Ш унинг учун Фарҳод шернинг оғэига Аҳриман девдан олгани Сулаймон хотами (бу ҳам ҳокимият рамзи) билан уриб, уни даф этади. Кейин темир пайкарни енгиш навбати келади. Унинг кўксида кўзгу бор, шу кўзгуни юэ қадам масофадан нишонга олиб уриш керак, агар ўқ кўзгуга тегмаса, темир одам ўқ отувчининг ўзини ҳалок этади, агар нишонга тегизилса, у ёниб йўқ бўлади. Темир пайкар — рўё-ёлғон тимсоли, айни вақтда дунё мўъжизалари рамзи, чунки дунёнинг ўзи ҳам мажоз-ёлғон деб ҳисобланган. Дунё мўъжиза-

184

www.ziyouz.com kutubxonasi ларига маҳпиё бўлган одам Илоҳга — Ҳаққа етолмайди, чалғийди.

Фарҳод темир пайкар кўксини нишонга олиб, ўқ отади ва кўзгу синиб, ҳалиги махлуқ ёниб нобуд бўлади. Шундай қилиб, Фарҳод Суқрот даргоҳига мушарраф бўлишдан олдин аноният белгилари — нафс, давлат ва бойлик ҳирси, ғазаб, рўё-ёлғон қутқуларини бартараф этди, унинг кўнгил кўзгуси дунё ишқи ғуборидан тоза бўлди. Шу билан бирга, Фарҳоднинг илми ғайбдан хабардорлиги, ўз-ўзини англаш жараёни бошланди, пардалар бирин-кетин орадани кўтарилмоқда эди.

Фарҳод маш аққат билан ғорни топгандан кейин Алишер

Навоий куйидаги байтни келтиради:

Топиб кўп фикр ила ғор оғзиға йўл,

Киши топқон киби ёр оғзиға йўл.

Бу ўрицда ғор оғзининг ёр оғзиға ўхшатилгани диққатни тортади.

Ичи зим-зиё бўлган ғор ҳар қандай одамда ваҳима, кўркув ҳиссини уйғотиши табиий, бироқ Фарҳод учун бу ғор ваҳимали эмас, балки ёр оғзини топган каби фараҳпи. Албатта, ёр деб Навоий Сукротни назарда тутаётир, у солиқ Фарҳод учун ҳақиқатан ҳам азиз дўст — ёр.

Қоронғи ғорға «жаҳонбин жомни» машғал қилиб кириб борадилар. Жом Фарҳоднинг мусаффо қалби рамзи эканини айтган эдик, яъни Суҳайло ва Хиэр таълими, мададлари туфайли равшанлашган солиқ қалби мапғалдай йўлни ёритиб, пири комил сари етаклайди. Бир қанча зиналардан кўтарилгандан сўнг салобатли бино кўринади, унинг айвонига чиқилгач, тўрдаги хона ичидан бир даста нур кўзга ташланади. Бу хона ичида гўё махфий сиру асрор олами бўлиб Сукрот ўтиради, нур — унинг чехрасининг зиёси. Сукрот меҳмонлар келишидан огоҳ, шунинг учун уларни ичкарига чорлайди. Шу ерда Навоий воқеанинг бориш ини тўхтатиб, Сукрот ҳақим таърифига ўтади.

Сукрот, шоирнинг тавсифи бўйича, қуёш каби порлоқ сиймо, жисми пок руҳпан иборатдай, шахси ақлнинг ҳайкали бўлиб кўзга ташланали. У барча зоҳирий ва ботиний илмларнинг жамулжами; ҳамида ахлоқий хислати, тамкини ва заковати ҳайратланарли.

Жисми тоза жон каби мукаррам ва сафоли. Олами кубро, яъни Илоҳиёт оламини мужассам этган эот:

Келиб кўнгли анингдек баҳри зоҳир,

Ки анда зоҳир аввал то ба охир.

Юэи миръоти анвори илоҳий,

Илоҳий сиррини англаб камоҳий'.

1 Камоҳий — охиригача

185

www.ziyouz.com kutubxonasiХуллас, Суқрот — камолот чўққисини

эгаллаган комил инсон,

ўзи бир жойла ўтирса ҳам, лекин руҳи бутун дунёни кезиб чиқади.

Жамшил жомии, Искандар кўзгуси унинг кўнгил кўзгуси олдида

хира. Кўнгил «махзани роз» бўлгани сабабли ҳрмма нарсадан огоҳ,

барча воқеадан хабардор. Кимнинг пешонасида нима ёзилган, умри

кандай тугади, муддао-мақсади нима — Суқрот буни олдиндан

билади. Шунинг учун у нафақат ҳоқон хазинасидаги сандиқни очиш

сирини, балки Фарҳоднинг келажагини ҳам башорат этади. Бироқ,

Суқрот аввал ҳоқон билан унинг вазири Мулқорони қабул қилали.

Фарҳодга ҳамроҳ бўлиб, машаққат чекканлари эвазига уларга узок

умр ва беқиёс бойлик ваъда этади, бардамликни таъминлаб

турадиган «муҳра» беради. Аждарҳо ва дев жангида Фарҳод қўлга

киритган ганж билан Сулаймон узуги (хотам), Жамшид жомини

ҳам ҳоқонга қайтаради. Чунки булар Фарҳодга керак эмас эди.

Ҳоқон ва Мулқоро — дунё одамлари, шу боис уларнинг талаби,

хурсандчилиги ҳам дунёвий, яъни бойлик, еру мулк ва ҳокимият.

Суқрот ҳоқон ва вазирни рози қилиб, (Фарҳод билан яккама-

якка суҳбатлашади), уни ўз фарзандидай эъзозлайди. Чунки бу

йигит сиймосида у эътиқоди, сулуқининг давомини кўрган эди.

Навоий тасвирига кўра, Суқрот Фарҳодни неча юз йиллардан бери

кутади. «Ҳакими жаҳонбин» Фарҳодга қараб дейди:

Муни бипким, жаҳон фанийдур асру,

Ҳақиқат аҳли эиндонийлур асру.

Ушбу байтда Навоий Суқрот тилидан тасаввуфнинг икки

муҳим ғоясини баён этган. Биринчи ғоя — дунё ўткинчи, фо-

нийдир, шу сабаб унга кўнгил боғлаш хато. Минг йил яшаб, ер

юзини олсанг ҳам оқибат бир кун ўласан, дейди Суқрот. Хоқон умри узайганига хурсанд, лекин у ахир абадий эмас. Фақат Мутлак Илоҳ абадий ва унинг ишқида ёнган ошиқ ҳам абадийлик бахтини топади:

Чу маҳбуби ҳақиқий Уддурур, Ул,

Анинг васли сари қатъ айламак йўл.

Гар Ул маҳбуб васли бўлди уммед,

Будур иқболи сармад, бахти жовид.

Инсоннинг яшашдан мақсади «Ҳақ амрига маъмур бўлмоқ»,

бундан ўзга ишлардан эса ўзини сақлаш дир Бироқ Ҳақ ва ҳақиқатни севиш, илоҳий маърифат жомини нўш этмак осон иш эмас. «Бу йўл ичра беҳад дарду ғам бор», — деб айтади Суқрот. Негаки, Ҳақ ошиғи учун тана-вужуд ва дунёнинг ўзи бамисоли бир зиндон. Ўзликдан қутулмай Ҳақ жамолига етиш, бақога мушарраф бўлиш мумкин эмас:

186

www.ziyouz.com kutubxonasi Бири — ўалукни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир — доғи топмоқ бўлди они.

Бу байт сўз ўйини асосида тузидган. Суқрот (Навоий) фикрига кўра, Ҳаққа етишиш йўли икки қадам масофадек гап, лекин бу икки қадамни босиб ўтиш учун минг йиллик машаққат сарфланиши керак, зеро, бу икки қадамнинг бири — ўзликдан воз кечиш, иккинчиси — ўзликни топиш, яъни ўзликдан воз кечмай туриб, чин илоҳий ўзликни тополмайсан. Навоий талқинидаги иккинчи тасаввуфий ғоя ана шу.

Шу тариқа, Суқрот Фарҳодга дунёнинг тузилиши, оламизод хилқати ва вазифаси, ваҳдат асрори, фано ва бақо, ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий хусусида гапириб беради; ошиқ йигитнинг «сарнавишти» — тақдирини, бошига тушадиган мушкулликлару топажак саодатини шарҳлаб беради. Иш қнинг икки тури ҳақида

Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Лисон ут-тайр» асарларида ҳам фикрлар айтилган. Ш оир ҳар гал мажозий ва ҳақиқий ишқни солиштирар экан, ўқувчига тушунарли ва таъсирли бўлиши учун янги-янги қиёсларни мисолга олади. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да мажозий ишқни ер қаъридаги тошларни лаълу олмосга айлантирувчи ҳароратга, «Лайли ва Мажнун»да эса «кимийё», яъни мисни олтинга мубаддал этувчи сеҳрли фанга ўхшатади (Аммо «кимийёланиш» ҳам олов таъсирига юз беради). «Фарҳод ва Ширин» достонида эса мажозий ишқ тонг ёруғига, ҳақиқий ишқ қуёшнинг ўзига қиёс этилган. Суқрот бунинг маъносини тушунтириб, мажозий ишқни солиқ вужудини фано этувчи, илоҳий ваҳдатга олиб борувчи куч деб таърифлайди. Модомики, инсон ўзликдан қутулмай, Илоҳга етолмас экан, демак, ана шу жараёни тезлаштирувчи чора, восита керак:

Бу ўэлукдин қутулмоқ чорасози.

Нима йўқ, ўйлаким ишқи мажозий...

Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,

Ҳақиқий ишқ анга хуршили ховар.

Мажозий ишқ жараёнида ошиқ обдон синовдан ўтади, унинг тани бир қуруқ хасдай бўлиб қолади ва ҳақиқий ишқ «барқи чоқилғоч», зумда ёниб қулга айланади, яъни ошиқ, руҳи қутулиб, абадият— ваҳдониятга эришади.

Фарҳод ана шу жараёни босиб ўтиши, ишқи мажозий ўтида ўртанмоғи даркор, деб хабар беради Суқрот. Аммо ишқи мажозий «мазҳар»сиэ содир бўлмайди.

«Мазҳар» — сиймосида илоҳий жамол акс этган киши. Ошиқ, уни кўриб, шайдо бўлади, ўзининг борлиғини унутиб унга инти-

www.ziyouz.com kutubxonasiлади. Лайли Мажнун учун, тарсо кизи Шайх Санъон учун,
амирнинг ўғли Шайх Ироқий учун, муғанний аёл Шайх Рўзбеҳон учун «мазҳар» эди. Фарҳоднинг мажозий ишқи учун «мазҳар» (мазҳар — зухурланиш, инъикос демак) Шириндир. Мазҳар Вужуди мутлақнинг сифатлари ва беинтиҳо Хусннинг қудратини намойиш этади, у миръот ёки ораз, илоҳий файз аёнлашган объект («шайъ»). Хусн ва Ишқтортилиши (Навоий буни «кашиш» дейди), ўзаро можаролари ушбу дostonда Фарҳод ва Ширин тимсолида давом этган.

Фарҳод, шундай қилиб, Суқрот ҳузурига борар йўлда маърифатнинг бир қисми— мақомот манзилларини босиб ўтди, пири муршид— комил инсон суҳбатидан баҳра топиб, ўз дарди нима эканлигини билди; ишқ, сулук моҳиятини англади — ўзлигини ва илоҳиётнинг сеҳру синоатини таний бошлади. Суқрот унга отаси хазинасидаги кўзгу сирини ҳам айтиб беради. Фарҳод кўзгуда нафақат Ширинни, балки ўзини ва ўзи бошдан кечириши лозим бўлган воқеаларни кўради. Чунки кўзгу бу ерда ўша комил инсон Суқротнинг қалби.

Фарҳод энди чинакам мажнун ошиққа айланади, савдoyи кишига ўхшаб қолади. Умуман, Фарҳоднинг Мажнунга ўхшаш жиҳатлари жуда кўп. Иккаласи ҳам ошиғи беқарор, дардманд ва хастадил. Фарҳод каби Мажнуннинг ҳам гўдаклигидан ғалати хислатлари аён эди, тақдир бу икки йигитга ишқоловида ўртанишни насиб этган. Уларнинг маҳбуба қошида хушдан кетишлари, оёқларига занжир солиниши, ишқсиз улусдан маломатлар чекишлари ва бошқа воқеалар ўхшаш. Навоий бир мавзу — мажзуб солиқнинг мажозий ишқини икки хил шароит ва адабий материал тасвирида гавдалантирган. Мажнун бипимли, шоир йигит, лекин у жуда ожиз, ҳарифларга, муҳитга биров бўлса-да қарш илик

кўрсатишдан маҳрум. Фарҳод эса ишқ билан жавонмардликни уйғунлаштиргани учун хунари ва жисмоний қобилиятини ишга сола олади, қаҳрамонликлар кўрсатади. Хуллас, шоир тасаввуфий ишқ ғоясини икки хил тарзда тасвирлаб берган. Шуниси ҳам борки, Мажнун ишқи болалигиданоқ ошкор бўлади: мактабда Лайлини кўриб, унинг ишқида барчани унутади. Яъни Мажнун сулукнинг мақомот босқичини ўташга эҳтиёж сезмаган, биратўла ҳол даражасини эгаллаган солиқ образи. Фарҳод саргузашти эса икки қисмдан иборат. Биринчи қисм (Ю нонистон сафари) — пирга эришиш қийинчиликларидан ташкил топган бўлса, иккинчи қисм ёрга етиш изтиробларидир. Ана шу иккинчи қисмда унинг аввалда яширин бўлган ишқи ошкора тус олиб, ҳол мартабасига кўтарилади, яъни Мажнун даражасига етади.

Денгиз сафари, қароқчиларга қарши жанг, дашту водийларда саргардон кезиш, тоғ кесиб сув чиқариш — буларнинг ҳаммаси 188

www.ziyouz.com kutubxonasiрамзий маънода ошиқнинг мажозий ишқ йўлида чеккан руҳий-

психологик азоблари, ҳажр қийноғи. Шу каби Хисрав ҳам илоҳий ишқдан маҳрумлик, дунёвий зулмнинг тимсоли Хоқон ва унинг саройидаги киш илар илоҳий ишқни тушунмаган зоҳирбин кишилар бўлсалар-да, бироқ улар ошиққа зулм қилмаган эдилар. Хисрав эса Фарҳоднинг ашаддий душмани бўлиб чиқади. Бунла Навоий икки хил маслак, икки хил инсоний даражани қиёслашга имкон топган: Хисрав ҳам ўзини Ширинга ошиқдеб эълон қилади. Ширинни севаман, дейди. Аммо Хисрав ишқи билан Фарҳод ишқи орасида ер билан осмонча фарқ бор. Хисрав ишқи Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да баён этган ишқ «маротиб»ларидан биринчиси — авом ишқига тўғри келади. Чунки Хисравнинг мақсади Ширинни хотин қилиб олиш ва ўз ҳарамига қўшишдир. У зўрлик

билан бунга эришмоқчи бўлади, шунинг учун Арманистонга лашкар тортиб келади. Унинг иддаолари шоҳона, ишқи ҳам хисравларга хос. У Фарҳоднинг ишқини тушунмайди, уни «жинни», «мажнун», дея камситади. Фарҳод ишқи эса пок ва илоҳий. Буюк муаллиф Фарҳод билан Хисрав «мунозара»сида ишқ ҳақидаги икки хил тушунчани қиёслайди. Бу «мунозара» дostonнинг ўзагидир. Навоий дунёқараш и, мақсад-муддаоси худди шу ерда аниқ ифодаланган. «Мунозара»дан бир-икки байт мисол келтирамиз:

Деди: қайдин сен, эй мажнуни гумроҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?

Деди: иш қ ичра мажнунлик ҳамиша

Кўринадики, Хисрав ҳам, Фарҳод ҳам «мажнун» деган сўзни тилдан қўймайдилар, лекин Хисрав буни кесатиш, камситиш маъносида ишлатса, Фарҳод ифтихор билан бу сифатни ўзига муносиб билади. Зеро, Хисрав назарила гадонинг, жиннининг маликани севиши, бунинг устига малика ҳам уни яхши кўриши мумкин эмас. Мағрур шоҳ ҳамма нарса, жумладан, Ширин ҳам меники бўлиши керак, деб ўйлайди. («Гадолар қилмасун деб шоҳға ширкат»), Шу тариқа, Навоий Ҳақ йўлида сайр этувчи ориф инсон ишқи билан салтанат соҳиби шоҳ «ишқи»ни солиштириб, ҳақиқий ошиқ қандай бўлиши кераклигини Фарҳод тилидан баён этган. Ҳақиқий ошиқ чиндан ҳам ўзини унутган мажнундир, у парвонадай ўтга талпинади. Ишқ ўтида ёнмай киши ошиқ бўлолмайди, дейди Фарҳод Хисравга қараб, аммо бу куймак саодатидан «жоҳ аҳли маҳрум!» Навоий эътиқодига кўра, ошиқлик ва шоҳлик (умуман мансаб) бир-бири билан келишмайдиган тушунчалар. Достонда Навоий ёниб, берилиб тасвирлаган ишқ ғоясининг муҳим томони бу. Гарчи Фарҳод ҳам аслида шаҳзода бўлса-да, бироқ у

www.ziyouz.com kutubxonasi тож-тахт илинжи, ганжу хазинадан буткул воз кечиб, иш қ гавқа-

рини танлади. Хисрав бўлса, шоҳлик ғурури билан маст, демак, у илоҳий ишққа нолайиқ. Чин ошиқ на расволикдан, на эл маломатидан, на ўлимдан кўрқдди. Ёр васли зўрлик, манманликни эмас, зорлик ва ниёз билан ранж чекишни тақозо этади. Хисравнинг омиёна саволлари, дўқ-пўписаларига Фарҳод орифона жавоблар қайтариб, уни мот этади. Ушбу «мунозара* Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин», Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав» асарларида ҳам бор. Бироқ уларда ишқ масаласида икки кутбнинг тўқнашуви, шоҳу дарвеш дунёқарашидаги чуқур зиддият Навоийда бўлганидек кескин ва аниқ ифодаланган эмас. Боқеан, улуғ ўзбек шоири буни «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасида қайд этиб, салафларда тасаввуфий орифона ишқтасвири намоён эмас, улар кўпроқ Хусравга маддоҳлик этганлар, дейди. Ваҳоланки, ш оирнинг вазифаси дардли диллар розини куйлашдир. Шу мақсад йўлида Навоий Фарҳодни марказий қаҳрамон қилиб олади, худди шу тасаввуфий мазмун Навоий асарини Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларидан ажратиб туради.

Бундан кейинги бутун воқеалар тасвирида ҳам Алишер Навоий рамзийлик билан ҳаётийликни (мажоз билан ҳақиқатни) ғоят санъаткорона кўшиб олиб боради. Хисрав бутун кўшини билан Фарҳодга бас келолмайди, чунки Фарҳодда илоҳий қудрат бор: дунёвий куч илоҳий қудратни енгиши мумкин эмас. Хисрав акду донишда ҳам Фарҳоддан енгилади: чунки ориф инсоннинг билими, ақли олдида дунёвий билимлар арзимас. Хисрав дунё тимсоли бўлгани учун унда ғофиллик ва жоҳиллик билан бирга маккорлик, бебурдлик ва номардлик ҳам мужассам. Яъни илоҳий хислатдан маҳрум одам ёмонликнинг ҳамма кўринишига қўл ура олади. Унинг энг катга гуноҳи Фарҳоддек покиза, Тангри суйган одамга жабр

этиб, уни зиндонда занжирбанд қилиши эди. («Ҳақиқат аҳли зиндонийдур асру»), Шу тариқа, осий ернинг гофил бандалари ва қудсий рух, кенг миқёсда олганда, Мутлақиятга муштоқ рух билан моддий дунё орасидаги зиддият авжига кўтарилади. Хисрав золим ф алакнинг қўли бўлиб ош иқ Фарҳод бошига ситам тошини отаверади, Фарҳодни «мазҳар»и, жонон дилбари Ш ириндан ажратади — ҳажр туни ошиқ қуёшини беркитади. Зиндон, тоғлар орасидаги Салосил дев қалъасида қамалиш (Салосил — занжирлар дегани) ва ҳоказо эпизодлар тасаввуфий маънода солиқнинг ҳол мақомидаги руҳий манзаралари кўринишидир. Ш иринни кўрганда хушни йўқотиш — мушоҳада авжида илоҳий нур кўнгидда акс этиб, ҳайратга тушиш ила гойибона сирлашувдир. Фарҳоднинг занжирдан озод бўлиб, ошиқ-маъшук мактублари — маҳбуби ҳақиқий бўлишига қарамай, Хисравга қарши чиқмаслиги, ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашуви (Мажнун каби) — солиқнинг «самоъу важдга»

190

www.ziyouz.com kutubxonasi берилиб, жисмини унута бошлаши на фанога яқинлашувилан

нишона. Ширин ҳам бу асарда фақат маъшуқа («мазҳар») эмас, балки ошиқ ҳам. чунки Ҳусн билан Иш қ ажралмас, улар бири-бирига интилиши муқаррар қонуният. Фарҳод ва Ш ирин ҳажр қийноқлари остила жисман заифлашиб, ахири жонлари танадан хориж бўлади, яъни икки рух моддий дунё зиндонидан қутулиб, ўзаро қовушади...

Агар Алишер Навоий сўфиёна ғояларни биз айтгандек баён этиб кетганда, ҳис-ҳаяжон, кечинмалар тўлқинини ифодаловчи санъат асари юзага келмас, балки тасаввуф таълимотининг назарияси ҳақида шеърӣ рисола яратиларди, холос (шундай асарлар анча). Унда асарнинг таъсирчанлиги бу даражада бўлмас, сўфиёна ғояларнинг ўзи-да ўқувчи юрагига сингмасди. Ишқни мажозий

усулда тасвирлашдан мақсад уни реал ҳаётий материал орқали кўрсатишдир; тирик инсонларнинг шавқу завқи, ғам ва шодликлари, кураш ва драмалари образларда, воқеа-ҳодисалар тасвири жараёнида берилади, натижада сўфиёна дард ғалаёни кенг ўқувчилар таъбига мос келадиган саргузашт ишқий қисса ичида гавдаланади. Буни фалсафий-тасаввуфий маънони ҳаётий материал орқали бадиий талқин этиш, деб аташ мумкин. Зотан, ҳаётнинг ўзи бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан Илоҳ илмининг тафсири, образларда кўринишидир. Шундай экан, шоир хоҳ мажоз йўсинила бўлсин, хоҳ тўғридан тўғри ҳақиқатни қаламга олсин — у Буюк Тангри маърифатининг бадиий талқинчиси бўлиб майдонга чиқади.

3.2. “ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН” ДОСТОНИДА ИШҚ ТАЛҚИНИ

Лайли ва Мажнун севгиси Шарқнинг шуҳратли афсоналаридан бири. Қадимда кўчманчи араб қабилалари орасида пайло бўлган ушбу маҳзун қисса асосида форсий ва туркий тилларда ўнлаб ажойиб дostonлар яратилди. Жумладан, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий безавол «Хамса*сининг учинчи дostonи ҳам «Лайли ва Мажнун* деб номланади. Дарсликлар, умумий тадқиқотлардан ташқари, «Лайли ва Мажнун» маҳсус илмий ишларда тадқиқ этилган. Аммо, афсуски, инқилобдан кейин давом этган нотўғри мафкуравий сиёсат, дину эътиқод, тасаввуф таълимоти ва умуман, тарихга, ўтмиш маданиятига салбий муносабат ҳамда ғаразли қарашлар илмда юзакичиликни, бир ёқлама, хато усул ва йўналишларини вужудга келтириб, Навоий ижодининг туб моҳияти ва улуғвор салоҳиятини очиб беришга тўсиқ бўлди. Натижада, шоирнинг

ислом фалсафаси қадриятларидан озик олган ҳақиқий ҳаётбахш инсонпарварлиги халқдан яшириб келинди. «Лайли ва Мажнун» таҳлилига бағишланган тадқиқотларда ҳам асарни «керакли» ва «кераксиз» (ёхуд «зарарли» ва «фойдали») қисмларга ажратиб, далил-исботсиз ўтмишни ёппасига қоралаш, улуғ мутафаккир ғояларини замонага мослаб «тарашлаш», бу ҳам етмагандек, Навоийдек буюк зотни адашиш ва янглишишларда айблаб, танқид қилиш давом этган. Достон мазмуни «Зайнаб ва Омон» хилидаги асарлар каби «соиалистик жамият куриш ғояси»га хизмат қилиш нуқгаи назаридан таҳпил қилинган: қиз ва йигит бир-бирини севали, аммо феодал муҳит, жоҳил ва қотил оталар уларга тўсқинлик қиладилар, оқибатда икки ёшнинг севгиси хазон бўлади. Хулоса: Навоий ўз даврини қоралаган, инсоний туйғуларни бўғувчи муҳитни ёмонлаб, келажак бахтли ҳаётни орзу этган. Қарийб барча тадқиқотларда мана шу схема бўйича фикр юритиш у ёки бу тарзда давом этиб келди. Ҳатто тасаввуф ҳақида қимматли тадқиқотлар яратган, «Шарқ адабиётини тасаввуф таълимотидан ажратиб ўрганиб бўлмади», — деган фикрни баён этган атоқли олим Е.Э. Бертельс ҳам мафкуравий таъйиқларга дош беролмай, «Лайли ва Мажнун»даги ипоҳий муҳаббат ғоясини инкор этган. Унинг кўрсатишича, достонда «асосан, инсонга муҳаббат, унга ҳамдардлик ва унинг изтиробларини» тасвирлаш биринчи ўринда туради. Навоий «инсонга беъътибор қараш, инсон ҳаётини заволга олиб келадиган урф-одатларга амал қилиш натижаси қандай оқибатларни юзага келтиришини бизга мисол қилиб келтиради...». Олим Алишер Навоийда «ўзгача муҳаббат... сўфийлик концепцияси билан боғлиқ муҳаббат ғоясини тасвирлаш истаги» мавжудлигини қайд этади-ю, лекин орқасидан дарров кўшиб кўяди: «Бироқ Навоий мазкур концепциядан онгли тарзда бутунлай воз кечади, чунки унга илоҳий муҳаббат эмас, балки оддий инсоний севги ҳис-туйғулари лозим». (Е.Э. Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами. —М., 1965. С.122). Дикқат қилсангиз, Е.Э. Бертельс фикрларида ички қарама-қаршилик борлиги сезилади, агар Навоий мутасаввиф шоир

сифатида ўрганилса, унинг инсонпарварлигига путур этади, деган ҳадик бор. Чунки дин — афюн, тасаввуф — «реакцион мистик оқим», деб катъий қора тамға босилган-да! Шунинг учун олим илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббатни зид қўйиб, Навоийни инсоний муҳаббат кўйчиси, «урф-одат»лар танқидчиси қилиб кўрсатишга зўр берган. Ваҳоланки, Алишер Навоий чинакам инсонийликни айнан илоҳийликда, илоҳий файздан баҳрамандликда кўради. Ахир Қуръони каримда бир неча жойда инсон Худонинг ердаги халифаси, у энг мукаррам зот, махлуқотнинг гултожи, дея таъкидланади. Алишер Навоий инсоннинг ана шу шарафга муносиб бўлишини истади, нафси шайтон йўлига кирган риёкор шайхлар, шариату тариқатни сохталаштирувчи кишиларни нафратли сатрларда мазаммат этади. Шоирнинг ишқ тушунчаси шу эътиқодга асосланади, яъни пок муҳаббат покиза инсонлар қалбидан жой олиши мумкин. Мажнун ишқи бу борада олий намуна, чунки у бутун вужуди, жону дили ила Илоҳни севади, айна вақтда эса шафқат-муруввати, нажиб ахлоқи-ю беқиёс истеъдоди билан энг гўзал инсондир. Иккинчи тарафдан, пок инсоний муҳаббат ва илоҳий ишқни бир-бирига зид қўйиш нораво, аксинча, улар ўзаро боғлиқ, бири иккинчисидан ўсиб чиқадиган фазилат деб қаралган.

Алишер Навоийнинг ишқ фалсафасини шу нуқтаи назардан текшириб, унинг бадий тафаккур тарзи, исломий-тасаввуфий халқпарварлигини ёритишга аҳд қилган одамга биринчи улуғ шоирнинг ўзилар. Чунки алиб назарий-таълимий асарларида ҳам, дostonларида ҳам ишқ ва унинг хусусиятлари, ошиқлик одоби ва изтироблари, «мажозий» ва «ҳақиқий» ишқнинг маъно-моҳияти нимадан иборатлигини махсус тушунтиради, тасвирланаётган воқеалардан қандай мақсад кўзда тутилаётганини айтиб ўтади. Масалан, «Маҳбуб ул-қулуб»да Навоий ишқнинг «маротиб»лари борлигини айтиб, унинг уч турини қайд этади: нафсоний ишқ («авом ишқи»), мажозий ишқ («хавос» — хос кишилар ишқи) ва илоҳий ишқ (авлиёлар ишқи). Бу ўринда Навоийнинг «ишқ

маротибдур* деган сўзига диққат қилишингизни истардик, зеро, «маротиб» (мартабалар) сўзи тариқат аҳлининг истилоҳларидан бўлиб, у солиқнинг рухий-маънавий тараққиёт даражасини белгилайди. Демак, ишқ — инсоний камолот даражасини кўрсатувчи фазилат. Бундан ташқари, авом ва хавос тушунчалари ҳам тариқатга боғланади. «Авом» деганда Навоий саводсиз, оддий халқни назарда тутмаган, балки умуман, илоҳиёт тажаллиётини қалбан ҳис этолмаган, борлиққа зоҳиран муносабатда бўлиб, жамиятнинг расму одатларини бажаришдан нари ўтолмайдиган кишиларни назарда тутди. Бундай кишилар қаторига билимдон муфтий-муллалар-у илми ботиндан беҳабар шайху зоҳидлар ҳам кирган. Шу каби, «хос кишилар» — аслзодалар табақаси, шоҳ-амирлар эмас. Навоий мазкур истилоҳни кўнгил амрига амал қилиб, Тангри йўлида заҳмат чекувчи, дили ва тили Ҳақ ёдидан бўшамайдиган чин сўфийларга нисбатан қўллаган. Бу инсонларнинг кўнгил кўзгуси дунёвий хирсу хавас ғуборидан тозалангани сабабли «пок кўзни пок назар била пок юзга» солиб, «пок мазҳар», яъни илоҳий жамол акс этган алоҳида одамларни севиш «воситаси била»... маҳбуби ҳақиқий (яъни Худо) жамолилин баҳра олмоққа мушаррафдирлар. (Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Асарлар, МАТ, 14- жилд, 66, 67-бетлар). Навоийнинг ушбу сўэларидан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. Пок муҳаббат ҳар қандай жисмоний лаззатлар, жинсий кўшилишлар интилишидан холи бўлиши керак.

2. Бундай ишқ фақат «аҳли сулук» — комил инсонларга хос.

3. Улар Илоҳ жамоли эухур этган («мазҳар») кишиларни севиши мумкин.

4. Бу «мазҳар»ни беҳад сидқ ва дарду ошуб билан севиш орқали ҳақиқий ишқдан баҳра оладилар. Шундай ишқнинг адабиётда тасвирланишини Навоий «ҳақиқат асрорини мажоз тариқи била» куйлаш, деб таърифлайди. «Лайли ва Мажнун» достонининг моҳиятини ҳам ана шу «мажозий ишқ»нинг тараққий этиб, «ҳақиқий ишқ»га айланишини образлар

орқали кўрсатиб бериш ташкил қилади. Бунда Мажнун — Ҳақ жазбаси теккан, Ҳақ жамолини кучли шавқ билан соғинган солиқ тимсоли бўлса, Лайли илоҳий тажаллиёт нури порлаган ўша «мазҳар»дир.

Хўш, нега илоҳий ишқ «мажоз услубида» тасвирланиши керак, илоҳий муҳаббатнинг ўзини бевосита куйлаш ҳам мумкин-ку? Нега «мажозий ишқ» тасвири бунча дардли, аламли, Мажнуннинг оҳу ноласи, ўртаниш-ёнишлари бу қадар муболағали, маҳобатли? Нима учун у бунчалик эаифу хор, ожиз ва ночор қилиб ифодаланган? Навоий достонида мазкур саволларга ҳам жавоб бор. Асарнинг охириги бобларидан бири «Ишқ таърифидаким...» деб номланади ва унинг биринчи байти мана бундай:

Эй ишқ, гариб кимиёсен,

Бал оинаи жаҳоннамосен.

Шоир ишқни кимёга ва оинаи жаҳоннамо, яъни оламни кўрсатувчи кўзгуга ўхшатган. «Кимё» — ҳозирги тил билан айтганда химия, аммо бу сўзнинг мўъжиза, мўъжизакорлик деган маънолари ҳам бор. Айтишларига қараганда, қалимги кимёгарлар мис ва бошқа маъданларни юқори ҳарорат таъсирида олтинга айлантириш мумкин, деган хаёлга ишониб, бу орзу йўлида кўп куч сарфлаганлар. Навоий ана шу афсонага ишора этиб, одам аслида тупроқдан яратилган, аммо ишқ оташининг «кимёлиқи» туфайли у олтинга айланали, яъни ишқ инсон вужудини пиширадиган, ҳар хил чиқиндилардан тозапайдиган олов, дейди. «Чиқиндилар» — инсоннинг жисмоний тапаблари, ҳирсу ҳавас, очкўзлик, фаҳш, ҳасад ва ҳоказо ношоиста хусусиятлар, умуман инсон руҳини илоҳиётдан ажратиб турувчи нарсалардир. Ана шу ёмон хислатлардан қутулиш жараёни бағоят оғир кечадиким, ош иқ ёки солиқнинг оҳу ноласи, изтироблари шундан. Ошиқ шунинг учун «ҳажр ўти»да қийналишга маҳқум. Навоий руҳининг «юз сўзу гудоз бирла» покланиш жараёни, кимёланишни «ишқи мажозий» деб атайди. Бу имтиҳонлардан ўтган, кимё оташида товланиб, холис бўлган, ўэлигини унутган, балки барча ўзгаликлардан қутулган

ошиқда «сурати мажозий» қолмайди, унинг руҳи илоҳиётга эришади, қаёққа қараса, ҳақиқий Ёр кўзига ташланаверади:

*Ким боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқғи, Ёр топти.*

Бу энди қалбнинг «оинаи жаҳоннамо»га айланиш и, яъни ҳақиқий ишққа молик бўлишидир, деб хулосалайди шоир. Аёнки, бундай мартабага кўтарилган ошиқни ердаги маҳбуба — «мазҳар»нинг вужуди кизиқтирмайди, унинг кўзига маҳбуба буткул илоҳий руҳ бўлиб кўринади ва у «мазҳарда ўзни фоний топади»—руҳи унинг руҳи билан бирлашиб кетади. Мажнунда «кимёланиш» Лайлини кўргандан кейин бошланади, аммо иш қ ўти унга анча илгари, у дунёга келгандаёқ, теккан эди. Бошқача айтганда, Қайснинг ошиқлик дардига гирифтормлиги, юз бало-офатларга дучор бўлиши, «мажнун»— жинни номини олиб, маломатларга қолиши унга тақдир азалдир, унинг лойи ишқолови билан қорилган. Ғам хайли, Бало, Дард, Ф ироқ унинг доимий ҳамроҳи, чунки ошиқлик, Ёр васлига етиш шундай уқубатларни бошдан кечириш билан вобаста. Алишер Навоий буни асар бошида И ш қ водийсининг даҳш атларини хаёлан тасвирлаш орқали кўрсатади: зимзиё тун қўйнида шоир хаёли Арабистон ерларини кезиб чиқади, ёмғир, бўрон аралаш момақалди роқ гулдураб, чақин чақади. Чақин ёруғида шоир саксовулдай тахланиб ётган инсон суяклари, ваҳший ҳайвонларни кўради. Булут ҳам «бало ўқларини» ёғдирарди. Бу тун — ҳажр туни, бу водий эса — ишқ водийси, ваҳший даррандалар — ош иққа хуруж этган бало-оф атлар, суяклар — ишқ қурбонларидан нишона. Ўз асли, Илоҳдан ажралган мусофир, ғариб руҳ — Мажнун шу водийда якка ўзи бошини эгиб ўтирибди... Мазкур манзара тасвирида иккита ўринли ташбеҳ бор. Бу ташбеҳдарнинг иккапаси ҳам ўт («барқ») образи билан вобаста. Қоронғи тунда бирин-кетин чақм оқ чақиб, унинг ёруғида қабилалар манзилгоҳи кўзга чалинади, шунда шоир «қиргун» (мазутдай) тунни Лайли сочиға, чақмоқни эса Лайли юзининг очилишига ўхшатади:

Андоққи қилиб қарашма майли,

Зулф ичра жамолин очса Лайли.

Лайли юзи бу ўринда илоҳий нур манбаининг ўзи, узун сочлари — моддий дунё, фироқ тузоқпари («Лайли» сўзининг маъноси ҳам тун демак, яъни унинг тундай қора сочларига ишорадир), ана шу нур манбаининг «барқ»лари Мажнун қалби ва вужудидан жой олган. Иккинчи ташбеҳ шундан иборатки, Навоий Ишқ водийсида «нори айман» — шохлари шуълаланиб турган дарахтни кўради. Қисса бошланиб, Лайли ва Мажнуннинг биринчи учрашуви тасвирланганда шоир ҳалиги ташбеҳни такрорлаб, Мажнунни худди шу шуълали дарахт қиёфасида чизади, яъни Лайли юзининг шуъласидан Мажнун қалби, балки бутун вужудининг ниҳоли апангаланиб кетади:

Йўқ, йўқки туташти сарбасар ўт,

Бошдин-оёқ ўлди ул шажар ўт.

«Нори айман» тасвири аслида Қуръондаги Мусо пайғамбар ҳикоясига ишорадир, яъни: Мусо алайҳиссалом Парвардигорга юзингни кўрсат, деб муножот қилганларида, Парвардигор: бунга бандам тоқат қила олмайди, дейди ва бир учқунни — чакмоқни Тур тоғига йўллайди. Тур тоғи ларзага тушиб парчаланади. Айман водийси эса ёришиб кетиб, ундаги дарахтлар машъаладай порлайди. Худонинг ишқи мана шундай қудратга эга. Мажнунга ана шу воқеа гўё қайта намоён бўлади ва у Ишқ водийси ловларини кўради. Шу тариқа, ўт, барқ, нур, партав, чоқин, оташ, ламъа каби сўзлар «Лайли ва Мажнун» достонининг асосий белгиловчи ташбеҳотига айлангандир. Лайли ҳусни ҳам ўт, Мажнун ишқи ҳам ўт, икки ўт бир-бирига тортилади ва бир-бирига текканда жонни куйдирувчи аланга келиб чиқади. Туғилгандан иш қ олови билан йўғрилган гўдак Қайс ўтга талпинади:

Ўт кўрсаки майл этиб ниҳоний,

Ишқ ўти тасаввур айлаб они.

Олам унга оловдай ёндирувчи ишқ бўлиб туюлади, ўт унга роҳат, ўт — азоб, ўт унинг «сарнавишти». Шунинг учун Қайс бетоқат, ақли-хуши

ўзида эмас, Лайли жамолидан сачраган барқдан вужуди «ўт ичра ғарқ».
Ошиқ ўтли оҳ чекиб, нолийди:

Кулбамдаю масканимла бу ўт,

Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.

Мажнун ишқининг ўти шунчалик зўрки, унинг оёқларига солинган темир занжир бу хароратдан эриб, ечилади. «Навоий достони Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли дostonда ўт ва нур* (И. Ҳаққулов). Шундай қилиб, ишқ оташида ёниш, кимёланиш Мажнун учун қисмат. Навоий шу қисматга мубтало солиқнинг саргузаштини ҳикоя этади, дарду алам тўла сатрларни тизади, ўзи ҳам ёниб-сел бўлиб куйлайди. Мажнун — солиқ, ammo у оддий солиқ эмас, балки «мажзуб» — ошиқ солиқ. Шунинг учун унинг устози ҳам, пири ҳам Ишқ, шу боис у дардини ниҳон тутолмайди, росмана хилватнишин солиқлардай сабру қаноатли, батамкин, тақводор эмас. Бу сифатлар ошиққа хос эмас-да! Ошиқ, то васлга етмагунча тоқатсизланаверади, уни ҳеч нарса тўхтатиб туролмайди. Мажнун юз хил азобу уқубат, камситиш-хўрликларга чидайдю, бироқ хижрон дардига тоқат қилолмайди. Яхшиси асар йўналишини аниқроқ таҳлил этиб, буни мисоллар ёрдамида кўздан кечирайлик....Не-не орзулар билан Тангридан тилаб олган ўғлини ота илмли, маърифатли қилмоқчи бўлиб мактабга беради. Мактабда ўқий бошлаган Қайс илмларни тез ўзлаштиради, беш-ўн варақни бир лаҳзадаёқ ўқиб чиқиб ёдлаб ҳам олади. Қайснинг бундай қобилияти ҳаммани ҳайратга солади: (Ш ундай қобилиятни Фарҳодда ҳам кўрамиз. Демак, Аллох, ўзининг хос бандаларига алоҳида истеъдод беради.) Қайс таълим олиб юрган чоғида, Лайли бетоблиги учун мактабга қатнамайди. Тузалганидан сўнг келганида бундан беҳад қувонган устод ҳамма шогирдларини ўқишдан озод қилади. Қизлар диққинафас хонадан қутулганларидан қувониб, Лайли билан биргаликда гулшан сайрига чиқишади. Буни шоир шундай чизади:

Қизлар била азми гулшан этгай,

Гулианни жамоли равшан этгай...

Под ўлди жамолидин лабистон,

Андоқки баҳордин гулистон.

Лекин бу баҳори зиндагоний,

Бир нахлни айлади хазоний.

Бу лавҳани нафсоний (адабиётш уносларимиз айтгандай, «хаётий») ишқ билан кзоҳлаб кўринг-чи? Ахир, «нафсоний ишқ» одам балоғатга етгандан кейин, тахминан 14-16 ёшларда бошланади. Лайли ва Мажнун эса ҳали норасида, 5-6 яшар болалар... Шоир муболаға санъатини қўллаб, Лайлининг чиройи — ҳусни гулзорни чароғон қилиб юборди ва гулзордаги бир нахл (ниҳол, севгиписининг қомати)ни хазон этди, дейди. Бундан ўзга маъно ҳам чиқиши мумкин. Чунончи, ҳусни мутлақ бир кўриниш берганди, солиқлар (ҳақпарастлар) завқ-шавққа тушдилар. Ҳусни мутлақ кўзгуси — баҳори зиндагоний (ҳаёт, тириклик)да ўз севгилиси (солик) қоматини букиб, уни интизор айлади, яъни солик бундай ҳусн-жамолга дош беролмасдан хушдан кетди.

Кўриниб турибдики, бундан сўфиёна маъно чиқаётир: тасаввуф таълимотича, гулшан — бу дарвешнинг бутун руҳияти, уни Ҳақ ишқи эгаллаб олади ва у бетоқатланиб, хушдан айрилади. Энди бу ёғини тушуниш осон кечади, чунки Қайс ошиқ (солик)лик йўлига кирди, Лайли билан илк учрашувдаёқ унда илоҳий куч кескин намоён бўлди. Буни шоир қуйилагича тасвирлайди:

Яъни кўруб они Қайси маҳзун,

Рухсорини қилди қаҳрабогун.

Ҳам чеҳраси ранги қаҳраболек,

Ҳам кўнглида қўзғалон сабодек.

Ҳар дам йиқилурға жисми мойил,

Ҳуши доғи лаҳза-лаҳза эойил.

«Қаҳрабо» ташбеҳи ҳам ўт, олов ташбеҳпарига мувофиқ: у бошқа жисмни ўзига тортади, ишқаса, чарсиллаб учқун сачратади. Унинг сарғиш ранги

ошиқ чехрасини эслатиб туради. Айни вақтда бу сатрларда Мажнун биринчи учрашувдаёқ эсини йўқота бошлагани тасвирланган: ошиқлик — ақлу хушдан бегоналик демек. Навоий воқеалар ривожини билан бирга ошиқ (солик)да кечаётган рухий қийноқлар, кечинмалар ва ўзгаришларни бадиий қуюқ бўёқлар орқали чизиб бораверади. Бўёқлар баъзан шунча қуюқки, сўфиёна маъноларни илғаб олиш ҳам қийинлашган. Шоир яна лавом этиб:

*Чун эўр кетурди ишқи бебок,
Аввал қадаҳ олди хушини пок.
Бал май иси бирла маст бўлли,
Ҳам хайлига зердаст бўлди,—*

дейди. Буни тасаввуфдан беҳабар кишилар ўқиса, Қайс ҳам шароб ичибди-да, деган хаёлга бориши аниқ. Аслида эса, у сўфиёна мазмун касб этиб, Ҳақ ишқининг илк қадаҳи унинг хушини олди ва ундаги май (илоҳий жамолдан сархушлик, ҳол, жазава, авж ҳолатлари) жилваланиб, ошиқнинг дилини банд этди. Бундан унинг кўнгил ғуборлари тозаланди, покланди, демокчи. Ошиқ дилига ёр ишқи бода янглиғ қуйилди ва бу бода бирла лим-лим тўлди, унда бошқа ҳеч бир нарсага ҳожат ҳам, ўрин ҳам қолмади.

Шубҳа ва гумонлари бутунлай тарқаб, ишонч ҳосил қилди. Қайс Лайлини хилват жойда кўриб, ёқасини чок этиб «эл ҳар неки сўрса фаҳм қилмай, фаҳм етса жавоб дерни билмай» турган лаҳзада унга кўзи тушган Лайлининг раҳми келади ва ачинганидан ёнига бориб аҳвол сўрайди:

*Ки эй, турфа йигит, не ҳолатинг бор,
Не навъ гаму малолатинг бор?*

Бу илтифот Қайс кўнглидаги муҳаббатни бадтар кучайтиради. У жонига ҳайрат ўтидан беоромлик келган, вужуди кучли оловланаётганини ҳис этган ва кўнглини олиб кетган Лайлига нима деб жавоб қайтаришга ақли етмайди, чунки бунинг ҳаммасига Лайлининг ўзи сабабчи. Илк назари

тушгандаёқ Мажнуннинг дилига ғулғула тушиб, тинчлиги йўқолган кўнглини олган экан, қандай қилиб ишқини ундан сир тутсин. Гулшандаги учрашувдаёқ Лайли ва Мажнун бир-бирисиз турулмаслиги маълум бўлади, аммо учрашиш ҳам азоб, чунки Қайс Лайлига рўбарў келган заҳоти тоқат қилолмайди, унинг рухсорига боқа олмай хушдан кетади. Бу рухий ҳолат, адабиётшунос олим Иброҳим Фафуров таъкидлашича, шундай: «Хушдан кетиш фавқулодда рухий ҳолат. У фақат қаттиқ кечинмаларга берилгандагина, одам дилида мубталоликнинг ўчмас олови бўлгандагина рўй берса керак. Навоий достонида Қайс, агар эътибор қилган бўлсангиз, 5 маротаба хушдан кетади. Унинг ҳар бир хушдан кетиши Лайли қаршисида содир бўлади»¹. Хушдан кетиш кўпроқ сўфийларга хос рухий-психологик кечинма. Айниқса, улар Илоҳ ёдида ўта жазавага берилганда, бутун рухий кучкуватини ишга солганда хушдан кетиш, ўзини унутиб қўйиш даражасигача бориб етадилар. Навоий Мажнун образида сўфийликнинг ана шу ҳолатини кўз олдимизда гавдалантиради. Бундан ташқари, айти шу ҳолда ёр жамолини кўнгил кўзгусида ҳис этиш ҳайратидан хушдан кетиш содир бўлади.

13—14-бобларда Мажнун ва Лайли учрашувидан кейинги жараён, яъни бир-бирига бўлган севгининг кучайиши қамраб олинган. Ишқлашқарлари Мажнунни тобора босиб келаверади, бунга чидай олмай ҳаловатини йўқотиб, дашту биёбонларни маскан тутмоқни хоҳлайди. Лайли ҳам уни синов домига ташлайди, яъни бир кўриниб, ўзини бошқа кўрсатмасдан ғойиб бўлади. У ошиғини синаб кўриши керак, ёки унинг барча оҳ-воҳлари ёлғонмикин, ишқ ўтига, азоб-уқубатларини енгишга кучи етармикин? Энди Қайс ўзлигини тамомила унута бориб, ёр хаёли билангина қолади. Ҳатто танини жароҳатлаб, маъшуқаси учун нисор этишга ҳам тайёр.

Бундан ҳеч қандай зарар етмайди:

Чок айлади тортибон яқосин,

Чекти тани офият либосин.

Йўқким бу либосини совурди,

Ким жисмидин они ўтқа урли.

Мажнун жисмила кечаётган нафсоний кечинмаларни бутунлай ёдидан чиқарган. У рухий етуклик-ла андармон — руҳи билан овора, ёлғиз руҳи билангина ўзини тирик санайди. Бироқ руҳи тан қуршовида, тан унга кафас, шунинг учун ҳам Мажнун қийналади, руҳни бадандан олиб чиқмоқ керак, бу ғилоф исканжасидан халос этиб, ёрининг руҳи ила қўшмоқликни ўйлайди у. Руҳ майл кўргузгани билан ҳали тандан чиқиб кетолмайди, чунки Мажнун олдида жуда кўп тўсқинликлар мавжуд. «Офият либоси»ни ечган Мажнун 14-бобда яна бир қаршиликка дуч келади. Бу—ота-она ёди. Не-не заҳматлар билан парваришлаб улғайтирган ота-онаси олдида фарзандлик бурчи, қарзи бор. Буни узмоқ керак. Аммо Мажнун ишқи кучайган чоғида буларни ҳам бутунлай ёддан чиқаради:

Лайли гами уйла қилди бедод,

Ким ота-онани қилмади ёд.

Ҳали бу ерда ота-она экан, ҳақиқий ошиқ жумлаи жаҳондан воз кечгандагина ўз орзусига етиша олади. Акс ҳолда, у ҳақиқий ошиқ ҳисобланмайли. 14-бобнинг яна бир диққатга созовор жиҳати бор. Унда ит образига дуч келамиз. М аълумки, ит садоқат, вафодорлик рамэи саналади. («Лисон ут-тайр» достонида Навоий Баҳоуддин Нақшбанднинг вафодор ит изини ўпиб йиғлаганини ҳикоят қилади). Мажнун ўз салоқати, вафосидан кўра итнинг садоқатини устун қуяди. Чунки ит Мажнунга қараганла Лайлига анча яқин туради. Эҳтимол, у ҳам Мажнун каби ошиқдир, балки ундан садоқатлироқдир, ёрининг оёғи остида ётиб ўз вафодорлигини кўрсатаётгандир. Бунинг фаҳмига етган Мажнун ўз дардини тўкиб солади:

Сен мендин ўлуб вафода афзун,

Ҳам сидқла, ҳам сафода афзун.

Яъни Мажнун ўзини ошиқ санаб, ит даражасига ҳдм кўтарила олмаганидан қаттиқ қийноқда. Ит эса Лайлини кўрганда Мажнун сингари хушини йўқотмайди, унинг оёқларига суйкалиб, эркаланади — итнинг бардоши кучли, бу эса Мажнуннинг етолмас армони!

15-бобла Мажнун «қабила аҳли» билан тўқнаш келади. «Қабила аҳли» — дуне шуғли билан баид, илоҳий ишқдан бенасиб кишилар. Қайснинг телбанамо хатти-ҳаракатлари, бегона қабилада яшайдиган қиз — Лайлини деб девонавор ҳар томонга елиб-югуриши уларга жиннилик (мажнунлик) бўлиб туюлади. Қабиладошлари уни тушунишни истамайдилар. Ишқ билан ишқсизлик, кўнгил билан «соғлом ақл», «саломат аҳли» билан «девона» орасида кураш бошланади. Қабиладошлари, ота-онаси Қайсга гўё яхшилик қилиш, меҳр-шафқат кўргизиш ниятида уни пари теккан, жин чалган, шунинг учун ақлини жойига келтириш керак, деб ўйлаб, ҳар хил чора-тадбир иалайдилар. Ахир, ишқнинг чораси Йўқлигини, бу дард илоҳий дард бўлиб, унга фақат ёр васли даво бўлишини улар қаердан билсин? Улар ўз ўлчонлари, яъни ердаги, кўриб турган ҳаётлари андозаси билан ўлчайдилар: Лайли бўлмас экан, бошқа қизга уйлан, бир қорача қизни леб девона бўлиш шартми, деб насиҳат қиладилар. Севги, ишқ улар назарида уйланиш, оила қуриш билан якунланиши керак, яъни Навоий айтган биринчи босқичдаги авом ишқини англайдилар. Шунинг учун адабиётшуносларимиз ёзиб келганидай, асарнинг асосий конфликти “феодал муҳит” билан “эркин муҳаббат” орасидаги зиддият эмас, ёинки Навоий бой-камбағаллар орасидаги тафовутни тасвирлаш мақсадида қалам тебратгани ҳам йўқ. Зеро, Лайлининг отаси каби Мажнуннинг отаси ҳам қабила бошлиғи, унинг бойлиги Лайлининг отасиникидан ҳам, Ибн Саломникидан ҳам кам эмас. Зиддиятнинг тугуни шундаки, Лайлининг отаси «девона» Қайсга қизини беришдан ор қилади, Мажнуннинг отаси эса, ўғлининг «девоналиги»ни тузатиш учун жони ҳалак. Агар мана шу тўсиқлар бўлмаганла ҳам, яъни Қайс Лайлига уйланганда ҳам у, барибир, мажнунлигича қоларди, зеро унинг мақсади уйланиш эмас, балки Лайли

воситасида илоҳий ишқ камолотини касб этишдир. Ш унингучун, бемалол айтиш мумкинки, Мажнун замон ва макондан ташқари бир тимсол, у кулдорлик давридами, феодализмдами — қайси даврда бўлмасин яшаши мумкин, у интиҳосиз, самовий Ишқ рамзи.

Лайлининг отаси ўғлингни йиғиштириб ол, бўлмаса ўлдираман, деб таҳдид қилади. Бундан кўрққан Мажнуннинг отаси қабиладошлари маслаҳати билан Қайснинг оёғига занжир солади. Лекин Қайс Лайлини эсга олиши билан, боя айтганимиздай, ишқ оташи зўридан занжир узилиб, бечора ошиқуйдан чиқиб кетади. Бедард қабиладошлар унинг учун бегона, Мажнун улар орасида яшай олмайди. Бугина эмас, у қабила, ота-она, умуман жамиятдан зада бўлади, барини эсан чиқаради. Ва дунёни ҳам унутишгача бориб етади:

Ўз отию қавму хайли оти,

Йўқ ёдида, гайри Лайли оти.

Ишқ ва ошиқпикнинг бу хусусиятини тасаввуф назариётчилари «тафрид» (ёлғизланиш) деб атаганлар. Ошиқ шундай бир ҳол мартабасини эгаллайдики, ўзига ўхшаганлар, яқинларидан безор бўлади, инсон зотини ёқтирмайди. У яккаликни, ёлғизликни қўмсайди ва сахрога чиқиб кетади. «Ва жумладан ҳеч кимга бўйсунмайди, ўз руҳини ёлғиз тутишни хоҳлайди ва халқдан узлатга чекинади» (Сажжодий. Истилоҳоти урафо. 132-бет). Ёлғизланиш дилнинг Ҳаққа юзланиши учун имкон яратади, Ёр ёдини фикрдан кувадиган ағёрлардан халос этади.

Мажнун — ошиқпикнинг умумлашма образи, унда ошиққа хос жамики хусусият — хокисорлик, камтаринлик, беозорлик, ниёзманд бўлиш, маломатларга чидаш хислатлари мавжуд. Унинг дардлари умуминсоний дард, чунки Илоҳдан фирокда қийналиш, олий мақсад — илоҳиёт васлига интилиш ҳар бир пок инсонда бўлмоғи даркор. Ишқ бу йўлда восита. Васлга етиш эса осон эмас:

Ўзлукдин ўзнгни айла озод,

То дашти фанога киргасен шод.

Фано — бақога ўтишда тариқатнинг сўнги босқичи. Ҳар бир солиқ бу босқичдан ўтмай туриб, бақога эришолмайди. Мажнун ана шу босқичга етиб келган. Энди унга фанога яқинлашиш қолган, бунгача ҳали кўп мушкулларни бошдан кечириши аниқ. Мажнун ўзини ҳаёину ночор, ишқ ўти қаршисида хасдан ҳам паст кўради, хас оловда қанчалик тез ёнса, ёнгани ҳам билинмаганидек, ўзини шу хасдан-да беиз кетишидан қаттиқ қайғуради. Хасдай оловда ёниш — ўзликдан воз кечиш орқали Рухи мутлаққа етиш мумкин.

Бу дoston гўё Рух ва Жисм орасидаги кураш тимсоли. Рух майллари, озодлигининг адабий тасвиридай талкин, Рух изтироби, Аслга қайтиш дардининг яллиғланиб кўринишилир Дostonда икки қутб — ишқ ва ишқсиэлик тасвири бобдан бобга ривожланиб боради, шлир янги-янги обраэлар, характерлар киритиб, ўз ғояларини ифодалайди. Қайснинг отаси насиҳат қилиб, ўғлини биёбондан уйга қайтишга кўндиради, энг тажрибали табибни олиб келиб, даволамоқчи бўлади. Бу ҳам фойда бермагач, Мажнунни ҳаж муносабати билан Каъба зиёратига олиб боради Одамлэр Каъбани тавоф этиб, ўз дардларига шифо тилайдилар, Парвардигор гуноҳдаримизни кечирсин, деб луо қиладилар. Мажнуннинг отаси ва қариндошлари ҳам Қайс Каъбани тавоф этса, зора дардига шифо бўлса, деб умид қиладилар. Аммо уларнинг «заминий» ўйлари хато эди: Мажнун, аксинча, Лайли ишқини кўнглимла мустаҳкамроқ жо эт, ишқ оловида кучлироқ ёндир, деб Худога илтижо қилади. Иложсиз қолган ота ўғлини қайтариб олиб келади ва у яна саҳрога чиқиб кетади. Каъба зиёрати лавҳаси, тасаввуф аҳлининг ҳар қандай суратлар, тимсолларга сиғинишни инкор этишларига ишорадир Қолаверса, Илоҳнинг ўзига ошиқ бўлган, фақат Уни деб ёнган кишига бу ишлар ортиқча, ёинки маънини англамай, суратпарастлик қилиш билан баробар, деб қаралган.

Мажнуннинг қариндошлари унинг дардига чора тополмай, «унинг ишидан илик ювадилар». Мажнун саҳрода ёрининг хаёли билан маст,

оҳулар, кушпар унинг дўсти, ҳамроҳи. Бу орада унга овга чиққан лашкарбоши Навфад учраб қолади. Навфал бир вақтлар ўзи ҳам ишқ дардига учрагани учун Мажнун қалбини тушунади, унга раҳми келади:

Навфал дағи ишқ кўрган эрди,

Ғам дашти аро югурган эрди

Навфал ишқдардидан хабардор бўлса-да, лекин Мажнун даражасида эмас. Маълум бир босқичга кўтарилгандан сўнг ўшандай қолиб кетган Шунинг учун ҳам у Мажнуннинг дардига малҳам топиш мумкин, деган қарорга келади: Лайлига ўз номидан совчи юборади, иш битмагач Лайлининг отасига қарши уруш очади. Бу жангнинг келиб чиқишига Мажнуннинг ҳеч бир дахли йўқ. У ҳуши ўзида бўлмай юрган пайтда Навфалдан васл муждасини эшитиш асносидаёқ, розилик бериб юборади. Лайлининг отаси урушда енгилганини сезиб, қизини ўлдиришга қасд этади. Шунда Мажнун ёрининг жони хавф остида эканини билиб, Навфалдан урушни тўхтат, деб сўрайди. Бу билан Навоий ибратли бир нарсага ишора қилиб кетган, яъни маҳбубага зўрлик билан эришиб бўлмайди. Шундан кейин Лайли ва Мажнуннинг Зайд орқали бир-бирига мактуб йўллагани тасвирланган боб келади. Мактуб қўнгилларни боғлайлиган, васллан хушхабар, умилланишлир. Ошиқ-маъшуқларнинг абадий қовушиш олдидаги синов дамларидир. Бу шундай майин ва нозик пардаларга ўраб берилганки, унда ҳеч қандай ғайритабиийлик ёки севишганлар мурожаатида бирор-бир ком (мақсад) йўқ. Навфал уруш билан масалани ҳал қилолмагач, ўз қизини Мажнунга беришга рози бўлади (ишққа қарши яна бир «чора»). Бу пайтда Ибн Салом ҳрм Лайлини ўз никоҳига олган бўлади. Аммо Лайли ва Мажнуннинг пок ишқи бу тўсиқларни ҳам енгади: Мажнун Навфалнинг қизи билан тунни бедор ўтказса-да, унга яқинлашмайди, Ибн Сапомнинг қуянчиқ дарди тутиб, беҳуш йиқилади. Ошиқ ва маъшуқа бир-бирлари ҳолини ғойибдан ҳис этиб, йўлгә чиқадилар ва икковлари ишқ даштида учрашадилар:

Чун бир-бирисин танишдилар жазм,

Рух этти бадан ҳаримиға азм...

Рухи қудсий нузул қилди,

Хокий тан аро ҳулул қилди...

Васл айлади иккиликни боқий,

Ваҳаат қадаҳини тутғи соқий...

Улар бир-бирининг васлига етишган дамларда бутун мавжудот жимликка чўмган, ҳайвонлар, ўсимликлар—барча-барчаси сукут сақлайди, дами ичига тушган. Тасаввуф талқинига келсак, Рухи мутлақ ош иқ ва маъшуқа танига кириб — «ҳулул* этиб, уларга ҳаловат бағишлагани айтилмоқда. Рухлар ўзаро туташмоқца. Аммо тонг ёришиб, севишганлар эл назаридан қўрқиб, яна ажрашадилар. Чунки ҳали бу Рухи мутлаққа яқинлашувдир. Рухи мутлаққа сингиб, йўқолиб кетиш эмас. Бу эса шоир томонидан жуда ҳам моҳирлик билан чизилганки, буни англаш учун нуктадонлик зарур.

У дунёга кетиш нима? Бу — банданинг ўзига вақгинча инъом этилган неъматдан айриладиган фасл: у тентирайди, югуради, чопади, азобланади, қийналади ва охир-оқибатда ўз Эгаси қошига Йўл олади. Шунинг учун ошиқўлимни қувонч билан қарши олади, унинг дили мажнунлик шаробига тўлуғдир. Чунки у маъшуқасининг васлига етишаётир Нега оҳ-воҳ чексин, абадий фароғатга етишаётган экан, қайғурсинми, нимага ачинсин, фоний дунёнинг кўз очиб юмгунча ўтиб кетадиган кайф-сафоси, лаззатлари учун афсуслансинми? Унинг олдида бу дунёнинг фароғати ҳечдир. Ана шу абадийликка — фанодан бақога севгилиси Лайли кетаётган экан, Мажнуннинг ҳам руҳини бу йўлга чорлаётган экан, гафлат уйқусида ётсинми? Унинг ҳам бу йўлга ҳозирлик кўрмоғи шарт. Лекин Лайлининг руҳи ошиғининг руҳини ҳам ўз манъилида йўлдош этиб, Буюк Эгасига олиб боради. Лайли бу дунёдан кетиш фурсати яқинлашганини сезиб, онасига васият қолдиради, яъни у Мажнуннинг келишига ишонган, бирга кетишларига ҳалақит қилмасликларини

ўтинади. Чунки ошиқ-маъшуқа руҳи аллақачон бир-бирлари билан топишган ва барча тўсқинликлар олиб ташланган:

*Туфрoғима туфрoғини қотғай,
Руҳини менинг сори узотғай,—*

дейди. Севгилиси ҳаёти хазонга юз бурган экан, Мажнун кўнгли буни сезиб, бир илоҳий куч билан Лайли қабиласи томон югуради:

*Юз урди қабила сори холи,
Оғзида тараннуми висоли.*

Ҳа, унинг қайғуришига ҳеч бир ҳожат йўқ, балки висол они яқинлашган, севгилиси билан мангу қовушиш имкони етибди, у кулмай, шодланмай, йиғласинми?!

Хуллас, ишқ қиссаси шу тарзда поёнига етказилади. Умр бўйи бир-бирининг васлида, ишқида куйган, бу дунёда бир-бирининг дийдорига тўёлмаганлар Руҳи мутлақ сари равона бўлиб, ердагина — туфрок остидагина ором топдилар. Навоийнинг фикрича, ҳар бир одам ошиқлик йўлини тутиб, иш қ тариқига кириб, ўзини ўлимга эмас, балки васл майини ичишга тайёрлаши керак. Бу дунёнинг бирдан-бир мазмуни ҳам шу, демоқчи шоир. Руҳи мутлақни тасаввур этишда инсон ақли ва онги ожиз экан, шоир уни Лайли тимсолида яратди. Буни эса шунлай усталик билан образга сингдира олганки, дунёвий маъшуқа билан илоҳий маъшуқа орасида фарқ қолмаган.

UMUMIY XULO SALAR

муҳаббат — тасаввуфнинг асосий рукнларидан бири. Жуда кўп ирфоний тушунча-истилоҳдарнинг шарҳи муҳаббатга келиб боғланади. Тасаввуфни лўнда қилиб илоҳий муҳаббат ҳақидаги илм дейиш мумкин. Чунки тасаввуф илоҳий маърифатни эгаллаш, Аллоҳнинг сифат ва исмлари орқали Унинг зотини билиш ва танишни талаб қилар экан, буни ақл ва назарий-тафаккурий билимлар билан эмас, балки яширин бир ички туйғу,ботиний басират, яъни муҳаббат воситасида амалга ошириш мумкин, деб таълим беради. Воқеан, сўфийнинг бутун интилишлари, аҳвол-руҳияси, ҳаётининг маъноси, эътиқод-имони поклик ҳам эзгулик тимсоли бўлмиш олий Ҳақиқатга фидойи муҳаббатдан иборат. Бу айни вақтда билим ва дониш, ҳикмат ва санъат манбаига, ҳали кашф этилмаган, ғайб ҳисобланган сирлар оламига кучли иштиёқ ҳам. Шу ишқ қудратиким солиқ (тариқат йўлига кирган киши) қалбини бир зум бўлса-да тинч қўймай,

унда нурлар порлатиб, изтироб ва қийноқлар гирдобига солади; ҳиссий жисмоний ҳаловатлардан кечиб, хилватхоналарда бедор тунларни тоат-ибодат, шуур-тахайюл оғушила ўтказиш; важд-илҳом билан одам ва олам моҳиятини, илоҳий мўъжизаларни идрок этишга йўл очади; муттасил руҳий-маънавий юксалишга ҳидоят қилади.

2. Синакам солиқ — бу ошиқ солиқдир, ишқ (тасаввуф адабиётида “муҳаббат” ва “ишқ” сўзлари баравар ишлатилади, бу арабча сўзлар англатган маънолар деярли бир хил, яъни кўнгилнинг маҳбуб томон кучли иштиёқ билан интилиши) — илоҳий маърифатни кашф этувчи қудрат, солиқ вужудини ёндириб, маҳбуб висолига яқинлаштирадиган покловчи муқаддас олов қалба ишқ қанчалик кучли бўлса, солиқ маърифат зиналаридан шунча бардам кўтарила боради, нафсий сифатларни тарк этиб, камолот чўққиларини забт этаверади.

3. ошиқлик — ҳақсеварликнинг, маърифатга шайдоликнинг олий кўриниши. Қолган барча ҳолларда сохтакорлик, риё бўлиши мумкин, аммо ишқда, ошиқликда бу иллат бўлмайти

4. Нар қандай илоҳий муҳаббат замирида пок инсоний муҳаббат ётади. Виричидан, илоҳий муҳаббат ҳам инсон муҳаббати, унинг идеал Файёга, Ҳаққа мажнунларча иштиёқи . Бу — олий ҳақиқатларни излаш ва шунга шайдолик шавқи. Иккинчидан, илоҳий ишқ куйланган асарларда ҳам нажиб инсоний кечинмалар, бокира, нозик туйғулар тараннуми бор. Ва, учинчидан, кўриб ўтганимиз каби, ишқ кўп ҳолларда етук, ориф инсонларга муҳаббат туфайли туғилиб, шу заминда камол топиб, ривожланган.

5. Жафо ва зулм деганда ошиқни Маҳбубдан ажратиб турадиган парда — дунё зулми назарда тутилади. Иккинчидан, Маҳбуб ўз ошиғининг ишқини синайди, бу ҳам жафо ва уқуватдир. Аммо Илоҳ ошиғи учун бу уқуватлар ҳеч нарса эмас. Ҳақиқий азоб — Маҳбуб дийдоридан жудолик, яъни ҳижрон азобидир. Шунинг учун **ишқ ҳам дард, ҳам даво; ҳам азият ва ҳам ҳаловат** деб таърифланади.

6. "Дўстлик" кўпинча мавжудотлар орасида мавжуд бўлиб, уларнинг бирлари бошқалари билан адоватда бўладилар («Ўша кунда дўстлар бир-бирларига душмандир, фақат такводорлардан бошқа») ва "Илоҳий ишқ" эса кўпинча Худонинг хизматчиси ва унинг хўжайини ўртасида мавжуд. Этимологик жиҳатдан, Халил Илоҳий ишқда, унинг чегараларига этиб бормаган, бироқ Ҳабиб танасининг барча қисмлари Илоҳий ишқ билан тўлган ва у ўз чегараларига етган

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Т.: Ma'naviyat, 2008.
2. Karimov I.A. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. –Т.: O'zbekiston, 2009.
3. SH. Mirziyoyev. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Т.: O'zbekiston, 2016.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi” to'g'risidagi Farmoni (Xalq so'zi 2017 yil, 8 fevral).
5. SH. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Т.: O'zbekiston, 2017.
6. SH.Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Т.: O'zbekiston, 2017.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risida (Xalq so'zi 2017 yil, 21 aprel).
8. Abu Abdulloh Muhammad al-Buxoriy. Al-jomi' as-sahih. I-IV jildlar. T.: Qomuslar Bosh tahririyati. 1991-1992.
9. Boltaboev H. Mumtoz so'z qadri. T.: Adolat. 2006.
10. Jo'raev H. Lirikada an'anaviylik va o'ziga xoslik. T.: 2004.
11. Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. T.: "Fan" 1993.
12. Karimova F. O'zbek adabiyotida debocha. T.: "Mumtoz so'z". 2008.
13. Komilov N. Tasavvuf. (1-kitob). T.: 1996.
14. Muhammad Huzariy. Nur-ul yaqin. T.: Kamalak. 1992.
15. Muhammad Nurulloh Saydo Al-Jazariy. Tasavvuf sirlari. T.: 1999.
16. Nosirov O. va boshqalar. O'zbek klassik she'riyati janrlari. T.: 1978
17. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. T.: "O'qituvchi". 1980.
18. Sharq mumtoz poetikasi. (H. Boltaboev talqinida). T.: 2008.
19. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tasavvuf haqida tasavvur. T.: "Movarounnahr" 2004.
20. Shukur Qurbon. Sizni xudo yetkazdi. T.: 1995
21. Farididdin Attor. Tazkirat-ul avliyo. T.: 1997.
22. Qodirov V. Mumtoz adabiyot: O'qitish muammolari va yechimlar. T.: 2009
23. Huvaydo. Devon. T.: "Yangi asr avlodi". 2007.
24. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. T.: 1990.
25. Homidjon Homidiy. Tasavvuf allomalari. T.: 2004.
26. Абдулҳаким Ш.Ж. Тасаввуф ва инсон. –Тошкент: Адолат, 2001. -192 б.
27. Абдуҳолик Ғиждувоний ва тасаввуф / Илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: 2003. -48 б.
28. Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. -Хўжанд: 1994. -100 б.
29. Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли луғати. –Хўжанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашр., 1997. -95 б.
30. Боймуродова Н. XV асрнинг биринчи ярми ўзбек шеърлятида тасаввуфий маъно ва тимсоллар. –Тошкент: Муҳаррир, 2012.
31. Бўронов Қ.Б. Тасаввуф фалсафаси хусусида. –Тошкент: Ёзувчи, 2000. -40 б.
32. Жушон М.А. Юнус Эмро ва тасаввуф. –Тошкент: Фан, 2001. -127 б.
33. Исмоилов С.Т. Нақшбандия тариқатининг тасаввуф тариқатидаги ўрни. –Тошкент: 2006. -26 б.
34. Комилов Н. Тасаввуф
35. Маҳмуд А.Ж. Тасаввуф ва нафс тарбияси. –Тошкент: Чўлпон, 2000. -86 б.

36. Маҳмудов Н. Шайх Саъдий ва тасаввуф. –Самарқанд: Зарафшон, 2004. -48 б.
37. Усмон Т. Тасаввуф тарихи. –Тошкент: Истиклол, 1994. -180 б. (*Рашид акада бор*)
38. Усмонов И. Тасаввуф (ўқув-услубий қўлланма). –Тошкент: Ислон ун-ти., 2012.
39. Ҳаққул, Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашр., 1991. - 184 б.
40. Ҳомиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. –Тошкент: Шарқ, 2004. -208 б.
41. Ғаззолий. Ихёи улумиддин
42. Ғаззолий. Дақоикул ахбор. Ёшлик
43. Ғаззолий. Кимёи саодат
44. Ғаззолий. Мукошафатул кулуб
45. Шайх Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содик. Тасаввуф ҳақида тасаввур.
46. Сухровардий. Рубоийлар. Донишмандлар тухфаси.
47. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Москва: Наука, 1965.
48. Вилкокс Линн. Суфизм и психология. –СПб: ДИЛЯ, 2005.
49. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. –СПб: Б.и., 2007.
50. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. –М.: Наука, 1987. -190 с.
51. Хисматуллин А.А. Суфизм. Петербургское Востоковедие, 2003. -218 с.
52. Эрнст Карл В. Суфизм. –М.: Фаир-Пресс, 2002. -316 с.
53. Яндаров А.Д. Суфизм и идеология. –Алма-Ата: Наука, 1975. -176 с.
54. Азизкулов А. “Кашфу-л-махжуб” – тасаввуфга оид муҳим манба / Имом ал-Бухорий сабоқлари. -2012. -№3. –Б.209-211.
55. Имомназаров М. Навоий ва тасаввуф / Нақшбандия. -2013. -№2. –Б.11-16.
56. Музаффаров Ф. Ғаззолийнинг тасаввуфий қарашлари / Илм сарҳашмалари. -2013. -№8. –Б.25-28.
57. Нарзиев З. Ҳужварий ва унинг “Кашф ул-махжуб” асарининг тасаввуф тарихида тутган ўрни / Илм сарҳашмалари. -2013. -№12. –Б.57-61.
58. Холмўминов Ж. Тасаввуф тарихи ва фалсафасига оид муҳим манба / Нақшбандия. - 2012. -№1. –Б.19-23.
59. Ғаззолий. Дақоикул ахбор. Ёшликю 1994-95.
60. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича): фил. фанл. докт. дисс. ... автореф. –Тошкент, 1998. -48 б.
61. Исломов М.М. Шайх Худойдонинг “Баҳр ал-улум” асари Марказий Осиёда тасаввуф тарихига оид муҳим манба (XVIII асрнинг иккинчи ярми): тарих фанл. номз. дисс. ... автореф. –Тошкент, 2006. -26 б.
62. Муллаҳўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): филол. фанл. номз. дисс. ... автореф. –Тошкент, 2005.
63. Наврўзова Г.Н. Нақшбандия тасаввуф таълимоти ва баркамол инсон тарбияси: фалс. фанл. докт. дисс. ... автореф. –Тошкент, 2002. -46 б.
64. Сафарова Н.О. Хожагон таълимотида маънавий-ахлоқий қадриятлар масаласи: фалс. фанл. номз. дисс. ... автореф. –Тошкент, 2001. -23 б.
65. Холмўминов Ж.М. мавлоно Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфий-ирфоний қарашлари (“Шарҳи рубоийёт” асари мисолида): фалс. фанл. номз. дисс. –Тошкент: 2003. -162 б.
66. [www.http// Literature.uz](http://Literature.uz)
67. [www.http// Geogle.O`zbek adabiyoti.uz](http://Geogle.O`zbek adabiyoti.uz)
68. [www.http // referat.uz](http://referat.uz)

